

БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНСЬКОГО
ДЕРЖАВНИКА

*Борис
ольхівський*

ВІЛЬНИЙ

НАРІД

БІБЛІОТЕКА УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВНИКА

ТОМ I.

БОРИС ОЛЬХІВСЬКИЙ

ВІЛЬНИЙ НАРІД

ВАРШАВА
В А Р Я Г
1 9 3 7

Редагує: Андрій Крижанівський.

Друкарня Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові, Чарнецького 26.

Розвідка „Вільний Нарід“, яку оце дружуємо, повстала з поширеного та доповненого змісту двох доповідей про національну свідомість Історика Русів, прочитаних та продискутованих на зборах К! „Запорожжа“ в Варшаві. Ця книжка, що в ній більше може є вказівок на теми до продумання, ніж готових висновків уводить нас безпосередньо до лабораторії ідеологічних шукань української молоді, вірної заповітам Симона Петлюри та владі Уряду Української Народньої Республіки).*

Молодь ця простує до наскрізь позитивної, конструктивної віри та праці, для неї вже закінчується той, спричинений невдачею визвольної війни, період в історії української політичної думки, що його центральним змістом була негачія та критика недавнього минулого, шукання „винуватців“ та причин поразки.

Два напрямки цієї критики позначені двома йменнями головних її корифеїв: Дмитра Донцова та Вячеслава Липинського.

Др. Дмитро Донцов спеціалізувався й спеціалізується досі в демаскуванні специфічних хиб дореволюційної української ментальности: віри в національне визволення мирним, „братським“ шляхом, шляхом підпорядкуванню національної справи справам понад, — чи інтер-національним, недорозвитку свідомої ненависти до ворога. Від цих каліцтв вилі-

**) Ці шукання знайшли також свій вислів у журналі „Ми“, в журналі К! Запорожжа та в „Трибуні Молодих“ у „Тризубі“, що разом об'єднують вже певну групу однодумців.*

кувала радикально Український Нарід (в його більшості) політика Москвінтерну. Виключне скупчування уваги українського громадянства на критиці виявів цих каліцтв в минулому та дрібних і несутніх (по-за головним річницем українського життя) сучасних їх анахроністичних пережитків вважаємо за шкідливе, тому що в своїй однобічності, воно відтягає увагу громадянства від інших, актуальніших проблем та завдань. Чи ж варто тепер мобілізувати українську думку проти „соціал-ідіотів“ що перейшли вже, як не фізично то морально, до царства тіней? Чи варто доводити тепер, що Москва нищить Український Нарід, що під маскою комуністичного інтернаціоналу приховався був, а тепер вже навіть і не ховається, старий російський імперіялізм? Ці питання колись були гострі та актуальні, так само, як колись — були актуальні питання, чи українська мова є самостійна, чи придатна вона до вжитку в літературі, науці тощо.

Розуміється, значіння Донцова не тільки в підкресленому нами демаскуванні гиб довоєнної української ментальності. Поминаючи його довоєнний боротьбу проти ліберальної змосковщеної української колтунерії, Донцов ще навіть в недавньому минулому має за собою поважні заслуги, які йшли по лінії реалізації практичних гасел української державності та відповідали вповні становищу й політиці Уряду УНР. Ми маємо саме на думці блискучу кампанію Донцова проти виявів політичного москвофільства Галичини в добі захоплення Галичини так зв. „українськими здобутками“ на Світській Україні. Кампанію, що вів він її при грошевії і моральній допомозі цілої еміграції та чинників У. Н. Р. Проте, тепер Донцов немов стратив ґрунт під ногами. Факти йдуть своєю чергою і їх вже не треба ані доводити, ані розкривати. На пляцдармі бою ясно

позначилися дві сили, які змагають взаємно до знищення — московський імперіялізм і український націоналізм. Зрадників вже не треба викривати — зони самі ходять натавровані народньою зневажкою. Стихийний зріст української чуйности на всі спроби Москви зліквідувати прояви української державо-свідомости ставить перед Проводом Українським лише одне найголовніше завдання — знайти реальні, організаційні рямки для реакції українських мас, убагати національну енергію в найвідповідніші, найдоцільніші для боротьби з організацією Москвінтерну форми.

В цій праці, що її з цілою енергією започаткував Уряд УНР, мобілізуючи до неї безпосередньо, чи посередньо всі реальні й живі сили українські, Донцов, на жаль, не знайшов свого місця, не зумів підпорядкуватися Державному Проводові і, залишаючися надалі одноосібним доктринером, посилював лише своєю прогорклою діалектикою індивідуалістичну розпорошеність частини українського громадянства.

Іншу глибоку дореволюційного українства — недоціненню державности та чинників, необхідних для її будови і скріплення, поборював у своїх писаннях покійний Вячеслав Липинський. Лікування цього каліцтва — річ складніша та важча, ніж боротьба з національним „травойдством“. Тому праці В. Липинського, коли відкинути в них ті моменти, що він їх сам відкинув, довше збережуть свою актуальність, ніж праці Д. Донцова.

Немає нічого до ворога — почуття елементарне, збудити її легко, коли є для неї аж надто багато підстав. А державницькі змагання висувають безліч незвичайно складних питань, що їх розв'язання вимагає не тільки хисту, але й глибокого знання. Протягом стокількадесятилітнього недержавного періоду, ці питання вийшли були поза обсяг заінте-

ресувань української національної еліти, що стра-тила була до них „смак“. В добі визвольних зма-гань неприготованість українського громадянства до розв'язування цих питань помстилася жорстоко.

Оцим питанням буде присвячена „Бібліотека Українського Державника“. Вони розглядатимуться в ній в рамках державних завдань Української На-родньої Республіки. Те, чого не могли дати україн-ській молоді наші майстри доктрини, вона знахо-дить у факті збереження на еміграції державної організації УНР з її державним правом, з її дер-жавною ерархією, з її величезним моральним капі-талом, що охоплює всі найкращі українські тради-ції: від традицій княжої та козацької державности, від традицій гетьманів-емігрантів Мазени та Ор-лика, до традицій Мученика-Вождя Симона Пет-люри, традицій хоробрих і вірних полків Армії УНР, які досі зберігають на чужині свої прапори та військову організацію, підпорядковану Урядові УНР, традицій „УНР-івської“ Спільки Визволення України та тих незчисленних „петлюрівців“, що з ними вже кільканадцять років на марно зводять бій на Україні окупаційна влада.

Ні Липинський, ні Донцов не дали українській молоді конкретної осі для національно-державної консолідації, варстату державно-політичної праці, до якої вона могла б прикласти свою енергію. Вя-чеслав Липинський, зневірившись у можливості відродження державницької думки та державниць-ких інстинктів у патріотично-українських колах ін-телігенції, зв'язав свою політичну акцію з іншими колами, що були продуктом чужої, ворожої украї-нської національної ідеї, російської державности. Його спроби оперти українське державництво на змоскoviцених, ворожих до українства, генералат, дідицях та бюрократат, впрягти їх державницький консерватизм до служби українській справі, скін-

чилися, як відомо, страшною для нього моральною катастрофою. Іти за Липинським і повторювати цю катастрофу не маємо потреби.

Др. Дмитро Донцов не впряг взагалі своїх великих здібностей, свого блискучого полемічного таланту та боевого темпераменту до безпосередньої служби Українській Державі, волюючи залишитися навіть у часі визвольних змагань при „вільній професії“ індивідуального доктринера (коли не рахувати його неfortunного виступу за часів ганебної пам'яті Скоропадського), не зв'язаного з жадним чинним зорганізованим табором. З його становищем професійного опозиціонера до кожної конкретної політичної праці зв'язана односторонність його (зрештою цінної, як матеріал для української політичної думки) доктрини. Прикладена до життєвої дійсності ця доктрина спричиняється, як показав досвід, до масового розплодження відомого типу порожнього, тупого, самовпевненого й крикливого гура-патріота. Продумуючи глибше доктрину Донцова, захоплюючися навіть його діалектичним талантом, його зручністю вправного демагога, ми проте не могли вдоволюватися його концепцією націоналістичного волюнтаризму, його гаслом „чин для чину“, бо в чині ми шукаємо не „свобідної гри“ сил та амбіцій, а вірної та відданої і мовчазної служби Україні. Належного зрозуміння ваги воляцьких і державницьких чеснот вірності й відданості, чеснот, які наказують нам служити непохитно УНР та Її Урядові, не знаходимо ми в доктрині Донцова, в великій мірі зате зрозуміння ваги цих чеснот завдячуємо Вячеславі Липинському.

Далі: чи можна в Італії, або в Німеччині, або в будь-якій іншій сильній та здоровій державній нації зустрітися з протиставленням державництва націоналізмові (виключаючи, розуміється, неповажні, короткозорі, „демократичні“ його форми —

націоналізм „черні“ в стилі російської „Чорної Сотні“), з протиставленням ненависти до ворога — любові до своєї Батьківщини і гордості з неї: А саме такі чудернацькі протиставлення мали місце у нас. Так саме виступав Дмитро Донцов проти Вячеслава Липинського, а згодом проти Юрія Липи, проти їх шукань конкретних джерел української національної гордості, проти відслонювання ними маєстату України.

Досить маємо абстрактного націоналізму! Хочемо самої України з її духом та живим тілом її дійсности, свій політичний і культурний світогляд хочемо оперти на щонайглибшому її пізнанні та відчутті. Не захитають нашими поглядами поклики на приклад італійського фашизму та німецького націонал-соціалізму, бо це не абстрактні „універсальні“ теорії, а конкретні, ерархічні в своєму устрої, державні організації, що оперли свій світогляд на духові та традиції і життєвих завданнях свого народу.

Оці міркування спричиняються до того, що ми відмовляємося прислухуватися безкритично до голосу Липинського та Донцова, вважаємо їх за своїх вчителів, визнаємо їх ролю в процесі організації нової української свідомости, але ставимо їх на своє місце і не можемо вважати їх за своїх провідників!

Не можемо приймати їх тез із сліпим довірям, не доволяємося їх освітленням фактів з історії та сучасности України, звертаємося самі до цих фактів, відкидаючи готові „штамповані“ опрацювання, сягаємо самі до перших джерел.

І нам вистане глянути на українську історію останніх років неупередженим зором, без накинених політичною літературою й макулятурою окулярів, щоб переконатися, що найсправжнішим та найбільшим українським державником не був Вячеслав Липинський, а найсправжнішим і найбільшим

українським націоналістом не був Дмитро Донцов. Був ними Той, Хто не тільки вчив націю, але й вів її до бою, Хто не тільки писав проти ворога статті, але й провадив проти нього українські полки, Хто став уособленням і символом українських державницьких змагань, Хто врешті кровю своєю ці змагання окропив і освятив, Хто своїм життям і смертю, своїм чином і словами був, е і залишиться на все прикладом для прийдешніх поколінь українських — Головний Отаман Симон Петлюра!

В Його, заглушених майстрами автореклями, заповітах ми знайшли несподівано більше змісту, ніж в цілих томах „Листів до Братів“ та „Націоналізмів“. В Його простім, скромнім і величнім житті, закінченім героїчною смертю ми побачили раптом той взірєць до наслідування, якого шукає вся молодь цілого світу, вихована в атмосфері культу героїв і сильних одиниць. Ми відчули, яка прірва ділить Його життя і Його творчий чин від життя і чину усіх ідеологів української інтелігенції, від розтріпаного й забрудженого особистими амбіціями життя і нескоординованого суто-особистого, позбавленого часом глибшої національної рації, чину. Ми почули Його імя в устах простих козаків, ми почули це імя розспіване в мужицьких піснях і розголошене в інтелігентських спогадах — ми зрозуміли, що це імя не дарма прогреміло на українських степах, що воно, як і імя Мазепи, стало цементом, на якому виросте підмурівок могутньої української державности.

І коли ми це зрозуміли, ми збагнули також ціле значіння існування Уряду УНР, всю відповідальність і цілий національний патос праці цього Уряду над збереженням українських державних традицій, над поширенням українських державних і національних можливостей.

Узброєні в нашу молодість, зневірені в тактиці і ідеології наших батьків-недержавників, перепонені одною думкою — служити Україні, а не партіям і особам, ми прийшли до УНР. Ми прийшли ще трохи опалені задушним вогнем критики наших недавніх вчителів, але вже із новим зрозумінням ваги державних традицій, із новою, набутою власним досвідом, вмілістю оцінювати явища нашого недавнього історичного минулого.

Наш прихід до УНР не означав протє, що ми одразу заапробували всі посунення урядових чинників УНР в минулому та сучасності.

Ні, дуже часто ми не згоджувалися з хвилевою лінією політики УНР і з деякими проявами УНР-івського життя. Ми завжди протестували, наприклад, проти орієнтації чинників нашої закордонної політики на європейську демократію, проти плєбейського плазування деяких, навіть видатних, діячів УНР перед цією демократією, проти лібералістичного, беззрєбетного трактування справи незалежності України, як справи, де, мовляв, порушено загально-людські засади справедливости. Ми безмірно обурювалися, коли деякі УНР-івці, що репрезентували той, чи інший відтинок державної праці дозвляли собі прилюдно ивступати в обороні „людового фронту“, „єспанського уряду“, або „покривдженної“ Абїсинї. Ми обурювалися також на спроби декого з наших чинників шукати, всупереч політиці і завданням нашого Уряду, порозуміння з російською демократією, (що має місце зокрема в Парижі). Ми повставали проти інтелїгентсько-російського „прекраснодушїя“, неробства і невиправданого фразерства, які були вже закоринилися в УНР-івському житті і тїльки тепер починають з нього уступати. Повставали проти обсадження відповідаєльних становищ державної праці неквалїфікованими, здеморалїзованими єміграцією, легкою революційною карїєрою і своїми колишніми „партій-

ними“ заслугами людьми, проти супрематії в нашому житті старих довоєнних поглядів і так зв. „партійних світоглядів“, що мов гриби по дощі з'явилися підчас національної завірюхи і досі мають амбіцію впливати на біг нашої державної політики.

В цій площині нам доводилося мати справу з цілим рядом людей, груп, поглядів і теорій, що нас глибоко обурювали. Ми бачили „діячів“, що, мов недавно примандрували із перших часів революції, які залюбки цитували Маркса і наївно дивилися на світ очима розагітованих російських довоєнних студентів, які ображали наші національні почуття своїм „всесвітнянським“, в дусі II інтернаціоналу, цинізмом, які справу визволення Української Нації й розбудови Української Державности хотіли звести до матеріалістичного шкурництва, до примітивних потреб шлунку, а традиції Української Державности починали тільки від 1917 року, розуміючи рік цей, як звичайний селянський бунт проти „чужих і своїх“ соціальних гнобителів.

Будучи в істоті не державниками, а „партійниками“ в найгіршому, найанархічнішому цього слова значінні, що інтереси своєї партії ставлять вище державної рації, а соціальні питання вище національних — ці „діячі“, проте, не хотіли й не хотять вступитися із станович, які вони окупували за традицією колишніх років. Не роблячи, властиво, нічого, вони все хотять відогравати ролю в УНР, бороняться рештками зусиль проти свіжого, молодого вітру, який от-от має знести їх з поверхні землі, і в задушній атмосфері партійної обмежености розкладають макабричний пасіянс на бути, чи не бути Україні есерівською, еседеківською, есефівською, чи якоюсь іншою. Та з кожним днем їх позицій слабшають. Силою фактів вони стають шкідниками УНР, знаходяться в засадничій опозиції до практичної політики державних чинників УНР і відходять все

дальше від нашого життя, поринаючи усе глибше в своє анархічне, російсько-інтелігентське вільнодумство.

Поруч з ними довелося нам зустрічатися також і з іншими залишками „революції“, з іншим, не менше шкідливим, типом людей — типом патріотів в стилі Гаркун-Задунайський, який ще й тепер досить таки розповсюджений серед української еміграції. Це той тип людей, що носить в собі всі позначки анархічного шароварницького отаманства часів революції, який до чесного воляцтва українського приплентався рятуючи свою шкуру. Вони — цей тип людей — лише компромітували Українську Армію й наражали чесне ім'я українського емігранта на глум і сором. Це вони розбивалися по галіцьких шантанах, сиплючи державними грішми в той час, коли Армія Українська гинула під навалюю більшовицьких орд. Це вони переходили по тилах і штабах, по міністерствах і урядах, нехтуючи своєю військовою повинністю. Це вони крали державне майно, продавали амуніцію, заробляли на військових доставках. Це вони не завагалися плюгавити імені Головного Отамана, продавати свою честь чужинцям, або пропивати її разом з ними, ставати чужими агентами й наємниками ворога.

На еміграції вони продовжували свою блискучу діяльність. Немов Хлестакови, обізджають вони міста й села, і всюди оповідають при чарці про свої „маєтки“, про свої „заслуги“ перед нацією, про свої „боеві“ подвиги. Вони оперують титулами, рангами відзначеннями й ордерами, яких ніколи не мали. Всі вони щонайменше полковники, всі вони проливали кров, мали незчисленні рани і всі вони залишилися непризнаними героями. Вони не зупиняються перед шантажем, плюгавими доносами і наклепами. Вони бють себе в груди, кричать про свій „націоналізм“, пишуть „спогади“, видають ріжні

брукові „органи“, в яких не вагаються опльовувати все те, чому раніше служили, критикують минуле і немов півні, зводять бій між собою та суспільством в обороні нікому не знаних своїх заслуг.

На боротьбу з цими типами, на боротьбу з Хлестаковщиною, яка розвинулася в УНР під впливом подій української революції, в атмосфері партійної демагогії, нещастя і незорганізованості життя молоді держави, довелося витратити досить енергії. Довелося також вступити в тишу, й на перший погляд ока, непомітну опозицію іншого, діаметрально до Гаркунів Задунайських протилежного, типу людей. Цей тип людей, зрештою, заслуговує на всяку пошану, бо ніхто не сумнівається в щирості їх патріотизму та в чесноті їх особистих посулень. Проте, патріотизм цих людей відділений від нас грубим муром незрозуміння, а факт що люди ці відіграють в житті УНР, зокрема на периферичних відтинках діяльності Уряду, в умовинах провінційального українського життя з його „локальними“ інтересами, поважну роль, використовуючи для сучасної праці в ім'я Уряду цілий арсенал довоєнних тактичних засобів, створює об'єктивну потребу притиставлення їх діяльності діяльності свіжішу й більше відповіднішу завданням сучасної доби. Щоб яснішою стала наша думка і зрозумілишими ті обставини, в яких нам доводиться працювати, спробуємо і цей тип людей, що, разом із іншими залишками до-революційного і революційного життя на Україні, перейшов у спадщинну власність УНР, коротко характеризувати.

В наших умовинах — це дещо анахронічні патріоти, що не потрапили або не хотіли сприйняти всі практичні висновки, які випливають з переходу від стану недержавного життя до державницьких змагань. При всій щирості свого патріотизму, при всій своїй особистій чесноті патріоти цього типу не

знаходять спільної мови з патріотом державником. До державної праці вони прикладають залюбки оцінки й критерії, що обов'язують у „приватній“ і „громадській“ дрібній праці. Для них незрозумілі наприклад ті закони міжнародного життя, що змушують до приязних пактів і співпраці народи, які мають між собою багато неполагоджених рахунків. Це вони договор з 21. квітня 1920 року розцінювали так само, як розцінюється землячків, що ідуть на національні уступки для особистих вигід. Це вони, глухі на громи, що гуркотять здалека, сліпі на воєнні хмари, що збираються над світом, займаються в наші часи консервацією культурних вартостей, негуючи цілу велику й відповідальну працю українських державників — політиків. Міжнародня пропаганда, що її веде Уряд УНР, пропаганда, що викликала появу грубих книжок про українську справу в чужих мовах і повинь статтів у чужоземних журналах та газетах — це для них річ чужа й нецікава. Не в тому, на їх думку, завдання Уряду, не в безпосередній боротьбі, а в якомусь, ближче неокресленому, приготуванні, до якоїсь ближче неокресленої культурної чи просвітньої майбутньої його ролі. Вони немов готуються до скріплення позицій на довгі десятиліття і скептично посміхаються, коли їм кажуть про те, що сидять вони на вулькані. Ми безперечно цінимо заслуги цього типу патріотів на різних станицях національної праці, але не можемо допустити до його супремації в державному житті УНР. Памятаємо про „геніяльну“ діяльність наших дрібних провінціальних діячів на міністерських кріслах, чули також, як польські ендеки, приклонники „органічної праці“, і патріотичні „панюсі“ — організаторки „шкулек“ і поважні редактори та парламентарії лягли будівничого своєї держави зрадником та авантюрником.

Все це, разом взявши, пережитки минулого, недоступні для досвіду хоч би й як гіркого та крива-

вого. Витиснення решток цих пережитків з УНР і відмолодження та усучаснення її життя вважаємо за своїй національний обов'язок.

Проте, всі ці внутрішні обставини еміграційного УНР-івського життя нас не зневіряють. Ми ставилися й ставимося до УНР так, як віруюча людина ставиться до своєї Церкви, як справжні державники ставляться до своєї Держави. Вони можуть бачити віддалення від ідеалу в житті своєї Церкви, або своєї Держави, але ця Церква, або ця Держава не перестають бути для них найбільшою святістю, своєю Церквою й своєю Державою. Їх може обурювати діяльність недостойних, або просто невідповідних, нерозумних, чи лінивих слуг Церкви, або Держави, але це спонукає їх не до розриву із своєю Церквою або Державою й не до боротьби з ними, тільки саме до боротьби за Церкву, чи за Державу, за повновартне здійснення ідеалу в їх рамах, а не в інших. І ми знали завжди, що факт очолення еміграції легальним, опертим на традиціях визвольної боротьби Урядом, факт, що зверхня влада в УНР знаходиться в руках законного Наступника Симона Петлюри Головного Отамана Андрія Лівчицького, який не тільки ділив з забитим Вождем всі труднощі керування молодю Державою Українською, але й на еміграції був одним з найближчих, найінтимніших, невиспутих його співробітників — є запорукою того, що активна українська молодь зможе завжди виявити себе в рамках державної організації УНР та зайняти в ній належне їй, а на деяких відтинках провідне, місце.

В свідомості тих своїх завдань ми саме й провадимо свою діяльність. Ми розуміємо, що до відповідальної державної праці мусимо зброїтися в досвід і знання. Розуміємо, що, приступаючи до цієї праці, мусимо мати передовсім світогляд, міцний у своїх основних зрубах. Саме тому прикладаємо велику вагу до національно-державної традиції, як

чинника, що надає однопрямність зусиллям не тільки одиниць, але й поколінь, зусиллям на далеку мету і уможливляє здійснення тих великих завдань, які ставить історія перед націями й державами.

Не без причин видаємо, як перший том „Бібліотеки Державника“, розвідку Ольхівського „Вільний Нарід“ — оригінальний причинок до пізнання української державної традиції. Це не є вичерпна історія української національної свідомости, а скоріше низка окремих зондувань цієї історії. Це не є також академічна професорська праця, бо в ній тісно сплетений голос минулого з сучасними горіннями українського духа. Але це, передовсім, романтична мандрівка по морях української політичної традиції, мандрівка, що призводить читача до власних висновків, дає йому нові „теми до думання“.

У вступі попереджує автор, що хоче вказати на різниці між нашими поглядами й поглядами предків. Але аналіза цих різниць доводить до несподіваного вислідку: читач вчиться знаходити близький і зрозумілий йому зміст, замкнений в, незрозумілі перед тим для нього, старі форми. В старих концепціях „шляхетности“ — знаходимо близьку й зрозумілу нам погорду до стану національного рабства й пониження, означуваного в давнину, як стан тамський, в старих поняттях про „вільність“, як привілей, здобутий шаблею, знаходимо велику правду, забуту українськими культурниками а згадану в часах визвольних змагань, правду, що із стану тамського, стану поневолення може нація вийти й відновити своє благородство тільки через збройну перемогу над ворогом. Глибоке зрозуміння нашими предками того, що Україні належить вільність-суверенність, що це природний для неї стан, а залежність і поневолення це — аномалії в її історії, цілком, покривається з новочасною українською вірою. З читання „Вільного Народу“ виносить читач бадьоре почуття солідарности з найкращими пори-

ваннями предків, духової з ними єдності. Але знаходить у книжці й перестороги — бачить, що розвиток національної ідеї не все йшов уперед, як звикли думати (під впливом теорії автоматичного поступу) деякі наші інтелігенти. Не маємо отже права присипляти своєї чуйності вірою, що „час працює на нас“, думаймо, навпаки, що майбутнє України може бути гірше, або краще, в залежності, передовсім, від наших власних зусиль, їх доцільности, розмаху та витревалости. Бачимо на історичних прикладах, що свідомість національна може „щербитися“, як висловлюється автор, затрачати знайдені й здобуті вже перед тим вартісні елементи, може „дезорієнтуватися“ і бідніти навіть по періодах буйного розквіту, а це зобов'язує нас ставитися з великою увагою та чуйністю до всіх проявів національно-політичної та національно-культурної думки, до формування тих поглядів на Україну та її справи, що кермують діяльністю Українців. В цих справах не повинно бути місця для поверховости та малограмотности.

Та український державник не тільки повинен обмежуватися до зміцнення основ свого світогляду, але розробляти також цей світогляд в деталях. Багато складних практичних питань встає перед українським державником на еміграції. Хто й чому вогор і ним залишиться, а хто й чому може стати союзником і оскільки цінним, як зацікавити українською справою чужинців і формувати їх погляди на цю справу в бажаному для нас напрямку, як утримати українські кадри на чужині в стані боєздатности, як розбудовувати ці кадри, підсилюючи свіжими молодими елементами державницьку еліту? Треба також докладно знати ворога, не тільки його цілі, але й складну техніку засобів, якими він оперує до здійснення цих цілей, знати й слушно оцінювати ті спустошення, які вдалося ворогові зробити в українському стані посідання й реакцію під-

невільних Українців на заходи ворога. Це все треба знати вже й тепер, але яка безліч питань встане перед українською провідною верствою, коли з шумом великим упаде надгнилий вже міцно червоно-московський режим, а на руїнах несамовитої імперії процвіте вільна Українська Держава! Щоб знайти нам спільну мову з підневільними тепер Українцями, треба знати, що вони пережили, знати несамовиті експерименти, переведені над їх мізком і серцем, над їх вірою й культурою, над вихованням їх дітей, над їх господарством і побутом. Треба вміти зробити практичні висновки з таких фактів, як те, що СРСР нищить і будує наново промисловість за пляном економічного узалежнення України від Московщини, що селяни, зігнані до зненавиджених колгоспів, а давніх меж їх ланів і хуторів вже не можна буде знайти, треба буде шукати форм державного і суспільного устрою, відповідного для людей, що довгі роки мусіли бути, керованими ворожою рукою, автоматами. Всім цим проблемам, теоретичним і практичним, ширшим — принципіальним і вузким — спеціальним хочемо дати, в міру спроможности, місце на сторінках „Бібліотеки Українського Державника“.

Не можемо обіцяти регулярного видання томів „Бібліотеки“, бо ж невеликі матеріальні засоби, якими розпоряджаємо, не дають нам тимчасом спроможности відповідно розбудувати видавництво, — проте приступаємо до діла з вірою в святу справу, якій служимо і певністю, що праця наша повинна викликати відрив в серцях молоді української, в серцях всіх тих, хто Отчизну нашу сприймає, як велику ідею, велику релігію, що незмінно спочиває на міцних, непорушних традиційних підставах і простує до збільшення вірних та правих навколо свого престолу.

РЕДАКЦІЯ.

Не розплутуватиму складної загадки: хто автор „Історії Русів“? І не просіватиму її блискучих, розпалених національною пристрастю, оповідань крізь решето „об'єктивної“ історичної критики. Навпаки, дбайливо виловлюватиму з цих оповідань їх суб'єктивний елемент, що характеризує світогляд автора.

Розглядатиму „Історію Русів“, як памятку української національної історіософії козацької еліти-старшини, що її традиції, по скасуванні політичної самобутності України, довго ще жевріли в українському шляхетстві-дворянстві.

Пишучи про „Історію Русів“, як памятку політичної думки, можна виривати з неї окремі „найпатріотичніші“ й найближчі до новочасних поглядів фрагменти. А чи не краще було б перевести докладну аналізу поглядів та концепцій її автора, багато девчому відмінних від пізніших?

Аджеж сучасна націольогія прийшла до висновку, що протягом віків змінялася сама суть народу-нації як соціального явища. Рівнобіжно з цими змінами мусів змінятися, переходити еволюцію і зміст національної свідомості.

Про цей факт не слід забувати.

Бо взагалі — прикладання новочасних понять і критеріїв до задумів і дій далеких предків — це ж найпевніший шлях до збіднення історії, від цього найчастіше стає вона нецікава, неплідна й мертва.

Може здаватися, що зясування ріжниць

між нашою національною свідомістю та поглядами наших предків віддалить цих предків від нас, послабить той психічний зв'язок між поколіннями, який, на думку Ренана, становить суть нації.

Проте, в дійсності справа стоїть інакше... Доказ — „Україна на переломі“ В. Липинського. В ній бо він присвятив багато уваги національно-політичним концепціям Хмельниччини, намагався відтворити весь механізм тогочасного політичного думання в усій його відмінності від новочасного.

А вислід? Хмельницький зробився для новочасного Українці дуже близький і „свій“. Його доба ожила.

*
**

Написати б історію української національної свідомости.

Простежити:

Який був її зміст за різних часів, у різних шарах людности: у давніх князів, дружинників та бояр, ченців-літописців, руської шляхти в Литві й Короні, міщан-братчиків, козацьких провідників, селян-крепаків, духовенства, інтелігентів, письменників і вчених?

Чим була для них Україна, як і чому вони її називали, де вона ,на їх думку, починалася й де кінчилася в просторі й часі?¹⁾

Яке, на їх думку, було відношення України до інших народів, передусім сумежних?

Чим була для них їх національність?

¹⁾ „Кінчилася в часі“ — ці слова можуть видатися дивними. Але погляд, що український нарід „перестав існувати“ не раз виступав в історії нашої національної свідомости.

Як переломлювалися крізь призму їх свідомості ріжні факти історії України?

Як вони уявляли собі національне щастя, до здійснення яких національних ідеалів змагали?..

Оце велитенське завдання для українських істориків, завдання, що для його здійснення зроблено вже багато, але можна ще зробити незрівняно більше. Завдання куди вдячніше, ніж міркування на схолястичну тему: „Коли повстав український нарід?“

І не треба лякатися, що, мовляв, у старих пам'ятках знайшлося б забагато слідів слабости та затемнености національної свідомости.

Заналізувавши отакі „занепадні“ погляди предків і ті чинники, що під їх впливом ці погляди кристалізувалися, побачимо який складний, важкий та небезпечний був історичний шлях розвитку свідомости народу, що втратив свою державність.

І сумлінно зваживши ті могутні чинники, що в історичному минулому діяли на українську національну свідомість, гальмували, дезорієнтували та розкладали її, подивлятимемо життєздатність української національної ідеї, що все пробивалася крізь найміцніші загати. І переймемося ще глибшою вірою в остаточну цієї ідеї перемогу.

*
**

Недавно поталанило мені купити у жвавого варшавського хусида за кілька марних срібляків пачку пожовклих паперів — старих документів, ще замандрували до Варшави з українських земель.

Милуючися ними з насолодою маніяка, вчитувався я в них з великою увагою, особливо ж у ті, що походили з мого рідного Полісся.

Пишався, розкладаючи поруч себе документи

XVII сторіччя з трьох земель: Холмщини, Волині і Полісся. Холмські були писані мовою латинською, волинські — польською, поліські — українською.

Між тими поліськими шпарґалами особливо зацікавив мене багатством історично-побутових подробиць заповіт пана Дольського, писаний у Любешові, повіту Пинського Р. Б. 1654.

„Quae est pars melior — розпочав Дольський свій акт останньої волі цитатою з якогось неозначеного ближче „старожитнього філософа“ — quam bene nasci, bene vivere et bene mori“.

В оцій, може не цілком зрозумілій для нас, рівнорядності доброго народження з добрим життям міститься суть давнього аристократичного світогляду, що ним перейнята „Історія Русів“.

Слова „благородний“ і „шляхетний“ мали в цьому світогляді значно конкретніший, ніж у теперішньому їх розумінні, зміст, вказували на другий ряд предків, що здобували шаблею, „кривавою заслугою“ вольності й привілеї й передавали їх, як незнищимий скарб-клейнод, своїм нащадкам.

„Історія Русів“ це вивід прав „вільного народу“ з хоробрости, вільности та слави багатьох поколінь. Від найдавніших часів: від Яфета, сина Ноевого¹⁾, патріярха вояцьких і панівних пле-

¹⁾ Початок Історії Русів: „Нарід Словянський, що походить з племені Афета, сина Ноевого“... і т. д. Починаючи від „Повісти времянних літ“ до „Історії Русів“ походження від Яфета було одним з основних фактів нашої історичної традиції. Про Військо Запорізьке читаємо в „Віршах на погреб Сагайдачного“: „Племя то есть з насіння оноґо Яфета, которий з Симом покрил отчіе секрет“...

мені¹). Звіт доказів шляхетности (в давнішому конкретному розумінні цього слова) Української Нації.

З такого розуміння національної історії випливала природньо та прикмета козацьких нащадків, про яку з обуренням писав Катерині II. Румянцев²). Прикмета згодом у великій мірі втрачена Українцями: національна гордість, почуття національної вищости, перемогами козацької шаблі утвержене, політичним пониженням України в добі, що в ній повстала „Історія Русів“, ще не викорінене.

I.

НАЦІОНАЛЬНЕ ІМ'Я.

Передмова до „Історії Русів“ містить у собі патріотично - український випад проти назви „Україна“.

Це наче-б то парадокс, а проте правда..

„Одна шкільна історійка — читаємо в цій передмові — виводить на кін із стародавньої Русі, або теперішньої Малоросії якусь нову землю при Дніпрі, названу в ній Україною, а в ній поль-

¹) В київському Синописі читаємо, що Ной призначив „Симу сан священства, Хаму іго роботи, Афету достоянне царско, храбрость воінственну и разширение племєне“.

²) Румянцев скаржився Катерині, що Українці „інакше не відзиваються, як тільки, що вони на всьому світі найвидатніші люди, що немає нікого за них сильніших, хоробріших і розумніших і ніде немає нічого доброго, нічого корисного, нічого справді вільного, щоб могло їм придатися. Все, що їхне є найліпше. (С. Соловьева „Історія Росії“, Спб., вид. „Общественная Польза“, колюмна 318). З цілого листування видно, що „ніхто“ і „ніде“ це в дійсності Москалі та Московщина.

ські королі заводять українських козаків, а давніше ця земля була, мовляв, порожня та незаселена. Але помітно, що автор цієї несміливої історійки не був ніде, окрім своєї школи й не бачив у тій країні, що він її зве Україною, руських міст, найстародавніших, а бодай куди давніших за його польських королів“...

Тяжко підшукати історичні прецеденти для цього вибуху зненависти до українського імени.

Бо ж у пам'ятках української політичної думки XVIII ст. назва „Україна“ виступає як національно-територіальне ім'я поруч із назвою „Русь“ та різними назвами від неї похідними (до них належала також „Росія“ — грецька форма назви Русь, яку дуже спопуляризувало вже в XVII ст. в вищих шарах українського громадянства українське вчене духовенство).

Можемо тільки запримітити, що такі назви для означення України, як „Росія“, „Роксолянція“, „Сарматія“, тощо відчувалися як святочні, врочисті. Вживано їх переважно „у високому стилі“. Поляки так само любили називати себе „у високому стилі“ Сарматами, як Козаки Козарами, Сарматами, Савроматами, Роксолянами та Росолами.

Назва ж „Україна“ була для них „проста“, буденна, ділова.

Перегляньмо напр. дипломатичне листування гетьмана Пилипа Орлика¹⁾, людини відданої ідеї державної самостійності України, незломного ворога московських на неї зазіхань.

В Конституції Української Держави („*Pacta et Constitutiones Legum Libertatumque*“) 1710 р.

¹⁾ Переписка и другія бумаги шведскаго короля Карла XII, польскаго Станислава Лещинскаго, татарскаго Хана, турецкаго Султана, генеральнаго писаря Ф. Орлика“. „Чтенія в Императ. Обществѣ Исторіи и Древностей“, Москва 1847, № 1, ч. III.

знайдемо „gentem liberam Rossiacam“. Це „вільний український нарід“, бо Конституція 1710 р. і інші, надруковані разом з нею, документи не прикладають руського імени до Москалів та Московщини. Вони скрізь названі імям московським: „Mosci“ (в українсько-кримському трактаті „Moscus inimicus“ — „ворог Москаль“), „Moscovia“, Imperium Moscoviticum“, „iugum dominationis moscoviticae“.

В промові до Карла XII Орлик протиставляє „patriam Rossiacam“ „московському драконові“.

Крім назви „patria Rossiaca“ зустрічаємо в Конституції 1710 р. ще іншу врочисту назву України — „Roxolana“ — отже „gregorii Cosaci in Roxolana Patria nostra“. Гетьман зобов'язується дбати „pro bono Roxolanae patriae Matris nostrae“.

Але навіть до такого врочистого акту, як Конституція 1710 р., не зважаючи на її піднеслий тон, потрапляє назва „Україна“. А саме „Metropolis Urbs Rossiae Kiovia, ceteraeque Ukrainae civitates“. Київ — преславна столиця, найтісніше зв'язана з традиціями староруської державности, тому, мабуть, прикладена до нього стара, врочиста національна назва. А інші, менше славні, українські міста не викликали такої піднеслої асоціації, і от маємо побіч із ними „прозаїчнішу“ для тогочасного освіченого Українця новішу назву.

В листі Орлика до Великого Візиря, документі „діловому“, той самий Київ названий українською столицею; гетьман пише про „universam Ukrainam ab utraque parte Borysthenis cum principale eius urbe Kiiovia“.

Пише, що не уявляє собі України без Києва: „optime sciverim: nec Kiovam sine Ukraina, nec Ukrainam sine Kiovia unquam posse esse“.

Взагалі, в документах ділових пересправ назву „Україна“ подибуємо частіше, ніж „Rossia“ та

„*Rossia Parva*“, та й ці назви трапляються часто з додатком — немов би перекладом з „книжної“, „вченої“ мови на щоденну: „*nempe Ukraina*“, „*scilicet Ukraina*“. Гетьман — „*Dux Ukrainae*“.

В урочистому універсалі Магомет-Гирея, сина кримського хана фігурує „*Państwo Małoruskie wolne od wspomniałych wieków u nikomu niepodległe*“...

Але в інтимному листі гетьмана Орлика до антигетьмана І. Скоропадського: „*jedna iest mens u postanowienie, żeby Ukraina, skolligowana unione armorum et animorum z państwem Krymskim żadney vassalitiij nie miała noty, ale wolną Rzeczpospolitą wiecznie zostawała*“.

Вистане хіба цих прикладів. Вони вказують, що на найвищому рівні української національно-політичної свідомості ХVІІІ ст. не було психічного ґрунту для відрази ані до старого руського імени, ані до новішого українського.

Ці два ймення конкурували одне з одним. Тільки ж підклад цієї „боротьби імен“ був тоді ще не той, що тепер. Тепер Українці не вживають назви „Малоросія“, а московські „общероси“ оминають назву „Україна“.

В ХVІІІ ст. справа стояла інакше. Переглядаючи напр. документи протиукраїнського терору Петра І (по повстанні Мазепи), побачимо, що назв „Малоросія“ та „Україна“ вживали тоді всуміш не тільки такі українські самостійники, як Орлик, але й російський уряд¹⁾.

Збереганню старого національного імени сприяли тоді може не стільки політичні тенденції (як винятково — в передмові до „Історії Русів“), скільки с т и л ь е п о х и. — Отой український ба-

¹⁾ Див. напр. „Письма Графа Г. Головкина къ Гетьману И. Скоропадскому“, „Чтения въ Общ. Истор. и Древн.“, Москва, 1847, № 1, стор. 2, 4, 6, 7.

рок, закоханий до нестями в квітчастих, риторичних прикрасах, що до них матеріялів постачав античний, клясичний світ...

„Вжившися“ в духове життя київських книжників-схолястів XVII і XVIII вв., не можна мати сумніву, що для них київська староруська державність, доба півлегендарних „монархів роських“, ота погасла Київська Імперія, що виблиснула була перед очима Європи і Сходу якимось метеором, це була сливе така сама клясична „anti-quitas“, як часи біблійні Давида та Соломона, як часи Троянської війни, Олександра Македонського, Енея, Августа¹⁾...

Звідти привязання, навіть у Орлика (Мазепа у нього „Alcydes Rossiacus“) до імени цієї клясичної держави в „клясичній“ геленізованій формі — Росія, не вважаючи на всі недогоди вживання імени, яким називав себе також чужий, ворожий нарід, отой „Moscus inimicus“²⁾.

**

В міру згущення сітки контактів між Україною та Московщиною і між Московщиною та Західною Європою ці недогоди ставали де далі то дошкульніші.

Повчальну характеристику цієї дивної ситуації, доказ, яка вона була загострена ще в пер-

¹⁾ Про те, яке могутнє вражіння робило минуле Києва на Українців і чужинців, зокрема на Поляків, про утотожнювання в давнину Києва з Троєю і т. і. див. у моїй статті: „Biskup Józef Wereszczyński“. „Biuletyn Polsko-Ukraiński“ за 1935 р., ч. 51—52.

²⁾ Розуміється, цей самий комплекс влегшував психологічно складання панегіриків „російським монархиням“ — Єлисаветі та Катерині. Цікаво було б простежити, як психологія барока з його нахилом і любов'ю до всілякої пишности (культури панегіриків) і з його деякою моральною еластичністю, сприяла переходові українських культурних сил на службу російського двору.

ших десятиріччях ХІХ ст., подає людина дуже мало відома у нас і дуже славна в Болгарії — Юрій Гуц Венелін (1802—1839).

Венелін побував таки в бувальцях: з роду закарпатський Українець, з покликання історик та етнограф, знав добре з особистих вражень і Західню Європу, і Балкани (основоположник болгарського національного відродження), і Україну від Закарпаття до Одеси, і Московщину.

Був людиною дуже спостережливою, тому його завваги, зібрані в статті „О спорѣ Южанъ съ Сѣверянами насчетъ ихъ россизма“¹⁾ для нас досить таки цікаві.

Венелін посвідчує, що за його часів завзятий спір Українців з Москалями за Руське ім'я точився ще не в науковій площині, а в звичайному буденному житті:

„Наприклад, на думку Москвитян, той тільки є „Рускій“, хто вміє „гаваріть па настоящему“, цебто „па рускі“.

Але біда Южанинові: ви можете бездоганно знати північне наріччя, або т. зв. „русскій язик“, можете навіть цілком наслідувати північну вимову, але біда Вам, якщо Ви спотикнетеся в найдрібнішому відтінку вимови. Вам скажуть: „Ви верна із немцов?“, або „Ви верна не здешній?“, а тоді, мій любий Южанине, назвися, як тобі схоchetься: Еспанцем, Прусаком, Хальдейцем або Тарасконцем, Тобі все віритимуть, — можеш скільки хочеш викручуватися та божитися, але все одно ти не „Рускій“.

Але ти скажеш, що ти, мовляв, Малорос: все одно ти не „Рускій“, бо для московського простолюддя слово „Рос“ чуже, а чи буде цей Рос великий, чи малий, для нього все єдино, тільки ж

¹⁾ Надруков. після смерті Венеліна в „Чтениях Моск. Общ. Инст. і Древн.“ за 1847 рік, № 4.

він однаково буде переконаний, що Ви не Русській, а Поляк ,або Хахол, або Литва, або Козак, аби Українець, або що небудь подібне ,одне слово, що Ви не свій“...

...„Але зате Южани також не допускають Сіверян до участі в росизмі: він скільки хоче може називати себе Русским, а все ж він не Русин, а Москаль, Липован та Кацап.

На думку Южан справжня Русь простягається тільки до тих меж, у яких живуть Южани, а решта це Московщина.

Тієї самої думки додержується й будь котрий Карпаторос, що мешкає при березі Тиси: його Часословець або Минея київського друку нагадують йому Русь, але не Москву... Він узяв за Чех а російського гренадера, народженого на Півночі, тільки глухівський або воронізький, або чернігівський гренадер видасться йому справді „руським“.

Ось так виглядала справа руського імени тому сто років: „общеросійські“ теорії існували в книжках та в „високій політиці“. В щоденному, практичному житті виступав на кожному кроці інший, цілком очевидний, для Венеліна факт, а саме:

Українці та Москалі протиставляли себе одні одним як цілком окремі народності. Венелін посвідчує, що для Українця Москаль був такий самий чужинець, як Чех, а для Москаля Українець був так само „не свій“, як Поляк.

І оці два окремі народи „в добрій вірі“ прикладали до себе ту саму національну назву. З цього становища був тільки один природній вихід: один з цих народів мусів цієї назви зректися.

А якщо Венелін пропонував інший вихід: переконування Українців і Москалів, що спільність назви має більшу вагу, ніж мовні, побутові та

культурні різниці, ніж уся національна окремішність, то це був зразок перемоги сугестивної сили слова над вимогами життя.

Під цим оглядом роля назви „Русь“ у розвитку ідеології українсько-московських відносин, у дезорієнтації української національної свідомости, в процесі русифікації на Великій Україні та в історії західньо-українського москвофільства це дуже повчальний для соціолога приклад.

*
**

Слушно завважує Венелін, що в українсько-московському „спорі за росизм“ „брала участь уся Європа і почасти Азія — і вирішали цю справу на користь Южан“.

„В уявліннях народів Русь простягалася від Карпат тільки до Глухова та Витебська, далі була Московія“...

Скаржився також Венелін, що Турки і Південні Слов'яни, його добрі знайомі, не хочуть знати на Московщині ніяких „руських“, знають тільки „Московів“.

Але помічав і симптоми зміни цього стану:

„1812 рік змусив Поляків, Мадярів і Французів поширити межі Руси на всю Московію“.

Разом із зростом політичного престижу Росії в Європі здобувала там громадянство московська концепція росизму.

Цей процес (цікаво було б його прослідкувати) відбувався, мабуть, не так раптово, як уявляв собі Венелін¹⁾, а декотрі його епізоди були навіть кумедні.

Пригадую, як вразила мене колись на виставі стародруків Виленської Публичної Бібліо-

¹⁾ Зокрема слід зазначити, що в західньо-європейській термінології XVI і XVII ст. подибуємо іноді прикладання до Московщини назви „Біла Росія“.

теки французька книжка (заголовку, на жаль, не можу пригадати) XVIII ст. В ній були портрети „Святої Ольги княгині Московської“ (de la Moscovie) і „Св. Володимира, кн. Московського“.

Це показує, який заколот повстав у голові французького письменника з перехрещення старих, звичних уявлень про Русь та Московію з новими звістками про „Російську Імперію“ та її офіційний історичний родовід.

**

Оминати вживання назви „Україна“ і вживати старого імени Русь — ця тенденція передмови до „Історії Русів“ не могла витримати життєвої проби.

Не тільки через „практичні недогоди“, що про них була мова вище: через тривке та основне привласнення руського імени Московщиною. Не тільки через те, бо ж занадто великий національний патос звязали з назвою „Україна“ козацькі змагання.

Не диво, що тенденція передмови не переведена послідовно навіть у самій „Історії Русів“.

В переказі тексту Білоцерковського Універсалу Богдана Хмельницького та рука, що написала передмову до „Історії Русів“ не наважилася проте викреслити згаданій там „України, власної, предковічної Отчизни нашої“ (Іст. Русів, стор. 70), не викреслила заклику воювати за „цілість Отчизни нашої України“ (там же, стор. 71).

Залюбки вживав назв „Україна“ і „Українці“ для означення козацької держави та її мешканців учень „Історії Русів“ — Бантиш-Каменський.

Напр.:

„Тоді (р. 1649) підписаний був (Богданом Хмельницьким) мир з Туреччиною, дуже вигідний для У к р а ї н и“.

(„Історія Малої Росії“ ч. II вид. 1847 р., ст. 228).

Того ж року „Радивил... наблизився до Бобруйська, вимагав видачі мешканців, що допомагали Українцям, але вони зачинилися в деревляній башті і спалили себе“ (там же, стор. 240).

Слова гетьмана Дорошенка: „Андрусівською умовою Государі розшматували (роздрали на часті) Україну і згодилися її знищити (искоренить)“ (ч. III, стор. 92).

Заввага Бантиша-Каменського з приводу призначення зятя гетьм. І. Скоропадського — Толстого на становище полковника ніженського:

„Перший приклад піднесення Росіянина до українськ ої ранги (Росіянина, возведеннаго въ чинъ Украинскій)!“ (там же, стор. 133).

Це приклади з праці українського історика старого типу, одного з тих, яким Костомарів закидав, що вони мали на увазі тільки історію державности, а не історію народнього життя.

А зворот до „народности“, шукання живого відзеркалення минулого не в „сухих літописах та пожовклих універсалах“, а в думках та піснях, мусів поставити українську інтелігенцію віч-на-віч з фактом, що ці живі пам'ятки, в яких вона шукала канона національної правди, не знають ніякої „Малоросії“, знають тільки Україну.

І от Ізмаїл Срезневський, збірач дум, говорить вже про термін „малоросійський“ з деякою антипатією:

„Мова українська, або, як хочуть називати інші (или, какъ угодно называть ее другимъ), малоросійська“...¹⁾.

¹⁾ „Взгляд на памятники Украинской Народной словесности“ — ученые записки Имп. Моск. Унив., 1834 р., VI. Назви „український“ Срезневський вживає в цій статті вже послідовно.

В цій стилізації вже бренть (чи не вперше?) свідоме, з національних мотивів бажання дати українському імені перевагу, над закоріненою в письменстві, але незгідною з „народною словесністю“ Малоросією.

Новий складник національної свідомости. Він згодом вирішив остаточно справу нашого національного імени.

Становище „Історика Русів“ у „спорі за ролізм“, цілком слушне в історичному аспекті, не могло, як бачимо, втриматися в своїх практичних висновках.

А проте, мотиви цього становища цілком зрозумілі й не можна їм закинути поверховости.

Автор передмови до „Історії Русів“ не міг забути, що з імям „Русь“ звязані для його країни спогади про супремачію („першенство і правительство“) над Східньою Європою:

„Перше були ми тим, чим тепер Московці. Першенство, правительство, саме імя Руси від нас до них перейшли.

Але тепер ми у них, як притча во язицїх!“... (Іст. Р., стор. 204).

Страх перед зубоженням, окраденням національної історії, перед утратою найкоштовнішого її звена, бренть у передмові до „Історії Русів“, у згаданій вже вище полеміці з „шкільною історійкою“ „н о в о ї якоїсь землі, названої Україною“, в наріканнях, що автор цієї „історійки“ „не бачив у тій країні, що він її називає Україною: найстародавніх руських городів“.

„В нього (автора „історійки“) це все пустеля, і князі Руські, що виводили свої великі флотили до Чорного Моря з ріки Дніпра, цебто з тих самих країн, та воювали разом з військом

тих країн Грецію, Синоп, Трезонт і самий Царгород, обернені ним в небуття й забуття“.

*
**

Побоювання, що „земля названа Україною“ стане „новою якоюсь землею“ не були безосновні.

Сугестія назви ставала часто сильніша, ніж сугестія фактів.

Ми тепер знаємо, що були часи, коли назва „Русь“ не розтягалася на північні землі Східної Європи, коли літописці раз-у-раз протиставляли Новгород та Суздаль нашій „Руській Землі“.

Але це факти „академічні“. А кому з нас, українських інтелігентів, не доводилося псувати собі крові в млосних суперечках з міркуваннями: „Київ був русскою столицею, Володимир і Ярослав рускі князі, а не ваші. Маєте свого українського Шевченка“. І з ріжними практичними висновками з цих міркувань.

Ця льогічна схема відограла величезну ролю в науці й в популярних уявленнях не тільки в Росії, але й на Заході. Захід приймає дипломатів УНР, як річ нову й нечувану, не так як Литовців і Грузинів. Сучасна українська наука й пресова пропаганда мусять ще й тепер присвячувати чимало енергії поборенню „московського росизма“, відновленню історичної легітимації Українців.

І не тільки „pro foro externo“

Покійний М. Грушевський у своїй „Історії Української Літератури“ присвятив кілька блискучих сторінок характеристиці психичного відчуження української інтелігенції другої полов. XIX і поч. XX ст. від традицій княжої доби¹⁾.

*
**

*) ... „Молодші хотіли далі творити українське життя, і передусім мусіли довести самому своєму громадянству існування підстав і можливостей окремого укра-

Що маємо покласти, як наріжний камінь нашої національно-історичної свідомості: київських каганів, чи тільки козацьких гетьманів? Іншими словами: від чого маємо починати свою історію: від споминів про цілком природню й нормальну (з огляду на простір нашої землі та чисельність народу) великодержавність, чи від пекучих, хворобливих споминів про національну „кривду“ й бунти проти неї?

Цього питання не може трактувати байдуже той, хто, скажемо, вчився в російській школі і знає, яку роль відігравали Святослави та Ярославли в допасованому до великодержавности (зокрема до панування над Україною) національному самопочутті Москалів.

Довідуємося з преси, що до позитивного підкреслення великодержавницьких моментів у такій чужій здавалося б для марксо-ленінського світогляду добі князів та царів, вертається тепер російська советська педагогіка.

Виходить отже, що великодержавницька психіка без них обійтися не може.

А деінде? Чи згадувати про злиття новочасного італійського духа з староримським? Про те, як збуджена Мусолінім тінь Цезаря провадила привдягнені в чорні сорочки переможні когорти недавніх мирних (Боже! Невже ж колись нашим письменникам хотілося прозивати себе „Мир-

їнського розвою, паралельно з великоруським, але окремо від нього. Для цього вони старалися вигородити базу якнайменше звязану з великоросійським життям і якнайяскравіше від нього відмінну. Шукали її в традиціях козацтва, в українській культурі XVII—XVIII вв., в сучаснім фольклорі і народнім мистецтві. Стара ж українська культура, історія, письменність, менше надавалися на це. На неї заявляли претенсії Росіяни, як на своє добро...“ (М. Грушевський. Історія Української Літератури, т. III, стор. 268).

ними“!), сумирних боягузів — макаронщиків у глиб Африки по її закляті скарби!...

Чи згадувати про відродження культу старо-германських вождів у Німеччині?

*
**

Я мав колись нагоду пізнати особисто литовське громадянство, розпалене на червоно (до найбіднішого селянина включно) живим історичним образом Кейстутів, Гедиминів та Витовтів, познайомитися з героїчною національною жертвенністю цього громадянства, з чудами національної організації на тісній, неродючій землі.

І це саме допомогло мені зрозуміти жалі Грушевського, який відчував, що „національне життя все таки терпіло, скуплюючи свої інтереси виключно на останніх віках — на часах національного поневолення й боротьби за національне існування. Воно добровільно бідніло, затіснявалось і звужувалось, лишаючи без відповідного використання багаті й сильні сторінки своєї історії. Громадське самопочуття набирало певної однобічності, скуплене на свідомості одвічного національного і соціального гніту, погорджування і легковаження, на вічній ідеї національного відпору і самоутримання...“ (М. Грушевський. Історія Української Літератури, т. III, стор. 269).

*
**

Привласнення руського імени Московщиною це був один з найнебезпечніших „вовчих долів“ на шляху нормального розвитку української національної свідомости.

З цим було звязане привласнення Московщиною традицій київської державности.

Первісне обґрунтування цього привласнення було, як відомо, суто династичне.

Русь, чи пак, за пізнішою термінологією,

„государство Россійское“ це, мовляв, „отчина“, спадщинна власність династії Рюриковичів та їх спадкоємців — Романових. Історія Руси — це історія цих династій та їх володінь. З цієї точки погляду „сальто мортале“ російської історії з Українського Півдня на Московську Північ — річ цілком природня й зрозуміла.

Дня нас це схема смішна й наївна, але не такою видавалася вона давніше.

Перипетії кількадесятилітнього наукового „спору южан з сіверянами“ загально відомі.

Погодінкові, для збереження генетичного зв'язку між Київською Руссю та „государствомъ Россійским“ вже не вистачав факт далекого походження московських володарів з київської династії, йому потрібне було переселення на Північ великих людських мас, цілого старокиївського народу.

Але Погодінська гіпотеза була викликана хвилею „народности“. Вона стала потрібною в тій добі, коли „народність“ треба було додати до православія й самодержавія, як третій рівнорядний елемент.

Це вже позначався величезний перелім у світогляді, коли основним чинником історії почав вживатися нарід — людська громада — культурна спільнота, а не держава, персоніфікована династією.

Доки ж цей перелім не позначився, погодінська гіпотеза не могла виринути не тільки через те, що була вона штучна, але й через те, що була ще цілком з а й в а.

Візьмім такого Бантиша-Каменського, історика старої дати, що писав, до речі, під сильним впливом „Історії Русів“ і мав дуже близький до неї світогляд.

Х р о н о л о г і ч н о Історія Бантиша-Камен-

ського стояла дуже близько до „спору южан з сіверянами“, але як же далека від неї була ідеологічно.

Бантиш-Каменський задивляється в своїй історії на українську мову як на самостійну, виводить її безпосередньо з загальнослов'янського кореня, знаходить її сліди вже в „Повісті врем'яних літ“, „Хожденіі Даниїла“ та Слові про Ігорів Полк, зазначає, що вона вже вживалася в державних актах, вірить у її літературне майбутнє. А одночасно пише, що козаки „повернули володарям (обладателямъ) Росії їх стародавню спадщину („древнее достояніе“)“.

Оце „достояніе“ безліч разів повторюється в історичних працях та документах, що торкаються відносин України до Московщини.

Так, немов би якийсь дідич посів нарешті хутори, що були колись давно власністю його далеких свояків.

Для нас це смішне, але для часів, що оперували більше історично-правними категоріями, зокрема династичними, ніж етнографічними, для часів монархічних, факт посвоячення Романових в н-ному ступні з Володимиром Великим і Ярославом Мудрим міг мати більшу вагу, ніж проблема мовної та культурної окремішності Українців та питання, якою мовою говорив великокняжий Київ.

Зрозумівши це, не здивуємося, помітивши в XVIII ст. сліди „спору южан з сіверянами“ в цілком відворотній формі (в порівнянні з формою цього спору в XIX ст.).

Напр. Олександр Рігельман („Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи“ 1785 — 86 года. М. 1847) в інтересах російської державности намагався, якомога, обґрунтувати походження козаків від Київської Русі. Це було йому потрібне „не

вважаючи на те, що доволі відомо про Малоросію та її козаків, що вона здавна була володінням Київським“, „чому й досі називається отчиною великих царів та імператорів російських“.

Потрібне, бо Рігельман зустрівся був на Україні з протилежним поглядом і вважав його за антиросійський, за погляд українських самостійників.

Він каже, що козаки виводять себе від „якихось вільних людей, що, буцім-то, не належали до нічийого володіння (династичного Б. О.), а тому вважають (мнят о себѣ), буцім то вони мають право на завжди залишатися вільними, під нічиім справжнім (точнымъ) володінням, а тільки під протекцією (защитою) тих країн, з якими вони мають звязки (прикосновенны состоятъ). А тому не вважають, щоб вони були з русских людей, або чиїнебудь колишні підданці. (стор. 3).

Цей погляд видався вірному царициному служачі остільки небезпечним, що він присвятив його критиці цілий розділ під характеристичним наголовком: „Тому прекословіє“.

„Цю горду думку (гордое мнѣніе) зачерпнули вони з самого пустого імени, не дослідивши як слід стародавніх письменників... записавшись (надувшись) тільки цією пустою думкою, намагаються себе показати, ніби то вони й досі від тих народів залишаються вільні і ні до кого не приналежні“.

А згадавши про заснування Києва Києм у 430 році, Рігельман тріумфує: ось, мовляв, від людей цього Кия походять козаки. Для Р-на ствердження цього факту було „уловленням“ „вільного народу“ до сітки царського підданства.

Чи ж не замінені тут ролі в „спорі южан з сі-

верянами“, і чи ж не є це доказ великої у свій час переконливості династичної схеми історії.

Важко було авторові „Історії Русів“ згризти цей такий пустий для нас, а для його часів дуже твердий горіх.

Аджеж цілий світогляд „Історії Русів“ спирався на ідеї спадкоємності політичних прав.

Далі ми побачимо, що автор „Історії Русів“ в усій своїй праці протиставляв московській династичній тезі українську тезу безперервного існування, від княжої доби до найновіших часів, „народу руського“, як політичної одиниці, репрезентованої спершу князями, потім гетьманами.

Це була його позитивна антитеза російському поглядові на Україну, як на безправно „отторжену“ родоу маєтність царів.

А негативне заперечення цієї тези вийшло з нього слабше.

Через зрозумілу обережність він приписав це заперечення (так само, як декотрі інші свої погляди на українсько-московські взаємини) кримському ханові.

Хан, пояснюючи Хмельницькому, що Україну чекає під московською протекцією загибель, вказує йому між іншим на „жадобу“ Москви до „властолюбства і претензій“.

„Вони привласнюють собі цілі царства та імперії. Вони вкрали („похитили“) герб Грецької та Римської імперії — двохголового вірла, як спадщину, мовляв, по їхньому князеві Володимирові Мономахові, зятьові Костянтина Мономаха Грецького, хоча цей Володимир був князь Руський, Київський, а не Московський, скитського походження“...

Таке заперечення родоvodu московських князів від київських ледве чи багатьох читачів могло переконати.

Автор „Історії Русів“ стихійно відчував, що київські володарі були руські, свої, а московські чужі.

Але ця різниця лежала не стільки в корінні генеальогічного дерева, скільки деінде, а людина, вихована на шляхетських генеальогіях не вмiла її як слід ухопити та схарактеризувати.

Звідти — як очайдушний вихід із становища — генеальогічна довільність.

Виплекана на Московщині династична схема історії Русі була для розвитку української національної свідомості дуже небезпечна.

І справді її дезорієнтаційний вплив позначився на багатьох пам'ятках української національної думки, починаючи від „Синописа“ Гізеля.

Автор „Історії Русів“ не вмів порадити собі з нею як слід розумово, науково, а проте, керму-ючися здоровим національним відчуттям, ні трохи не піддався її могутній сугестивній силі.

**

У автора „Історії Русів“ питання про „наріжний камінь“ української історії не викликали ніяких сумнівів.

Для нього державність княжої доби була не тільки вихідним (хронологічно), але й основним (ідеологічно) фактом політичної історії України. На цьому факті його свідомість опирала права Українського Народу до самостійного політичного життя, правний стан „вільного народу“. Навпаки ж, козацьким змаганням він не надавав такого абсолютного, самостійного державно-правного значіння і трактував їх, як відновлення державности княжої доби.

Щоб переконатися в цьому, вистане зацитувати з „Історії Русів“ ідеологічні коментарі до двох найважливіших подій історії козацької

України: повстання Хмельницького і повстання Мазепи.

„Відомо з Історії, що цей нарід з найдавніших часів був у своїй землі самостійний (самостоятельный) та самодержавний (цебто мав власну державу), під управою своїх власних Князів, доволі відомих з їх великих діянь та війн.

Але наїзд та руйнація Татарів з їх ханом Батием завели його (Український Нарід Б. О.) до литовської протекції, а згодом також до злуки з Польщею.

Цю злуку знищили самі ж Поляки своїм нечуваним та тиранським правлінням, а свободу та вільність народу відновила правосудність Божа, що надихнула нарід, неймовірною хоробрістю та мужністю; і він (нарід), опинившись в первісному стані самостійности („ставъ въ первоначальной своей точкѣ самовластія“), міг жити без чужої допомоги“ (стор. 134—135). Далі йде характеристика злуки з Московщиною як вільного й непримушеного акту народу, що міг сам розпорядити своєю долею.

Але московське „тиранське правління“, що для його характеристики зібрано в „Історії Русів“ (особливо в промові Полуботка) так багато промовистих матеріялів, також звільнило Україну від правного обовязку додержання Переяславської умови.

І от у „промові“ Мазепи знаходимо те саме, що й у „промові“ Хмельницького.

„При майбутньому загальному замиренні всіх воюючих держав вирішено повернути нашу країну в той стан, в якому вона була перед польським володінням, за своїх природних князів, при всіх давніших првагах та

привилеях, питомих вільній нації“ (стор. 204).

Ще ясніше висловлена ця думка в переказі універсалу Карла XII:

„Відомо всьому світові, що Нарід Руський із своїми козаками був спершу народом самодержавним, цебто залежним від самого себе, під управою своїх Князів або Самодержців, обєднувався згодом з Литвою та Польщею для спільного спротиву Татарам, що їх руйнували, але згодом, з огляду на насильства та жорстокість (неистовства) Поляків, увільнився від них своєю власною силою та хоробрістю, обєднався з Московією з доброї волі, з огляду на саму тільки спільність віри, і вчинивши її такою, яка вона тепер єсть, зазнає тепер від неї безсумлінної та безсоромної наруги та знущань („отъ нея попираемъ и озлобляемъ нынѣ безсовѣстно и безстыдно“).

І ось я обіцяю і перед усім світом урочисто присягаю на свою королівську честь, після перемоги над своїм ворогом, повернути оцю землю Козацьку або Руську до її первісного („первобытнаго“) стану самодержавного і від нікого у світі незалежного“... (стор. 209—210).

Отакій сенс мали повстання Хмельницького та Мазепи: це не були, ні безправні бунти („ребелія“ та „ізмїна“), ні творення нової, небувалої держави.

Хмельницький, коли зривав з Польщею, Мазепа, коли зривав з Московщиною, змагали тільки до реституції первісного стану свого народу, в якому він „під управлінням своїх власних Князів“ „був у своїй землі народом самостійним та самодержавним“.

Цікава еволюція понять: революція 1917 р.

проходила під кличем боротьби за „свободу народу“ проти „самодержавія“, а для України XVIII ст. вільність і самодержавність були поняттями односторонніми.

II.

Державництво і народництво.

Коли український нарід боровся за своє існування в рямах польської державности, національною зрадою була зрада релігії, а згодом обряду.

Віра була для тогочасних Українців загроженою найвищою національною вартістю. Національна справа, „оборона Русі“ зводилася майже виключно до оборони віри. Можна було приймати польську мову й культуру, залишаючися проте вірним „твердим“ Русиним, можна було зміцнити Русь, її традицію, скріпляти її відпорність супроти польського денационалізаційного наступу, пишучи і видаючи польською мовою печерські патерики та полемічні трактати.

Так само Історик Русів хотів скріпляти українську національну свідомість, українську відпорність супроти агресії Москви, пишучи московською мовою.

Але „suprema lex“ національна у нього вже не та, що в українських патріотів кінця XVI і першої половини XVII ст.: не оборона віри, а оборона державности.

Він розуміє вагу конфесійних змагань, коли описує давнішу, польську добу, хоч напр. Берестейську Унію сприймає, чималою мірою, з погляду політичного, як акт вищого духовенства нелегальний, вчинений без згоди „достоинників нації і народу“, акт нельояльний супроти того

державно-політичного тіла, яким залишився, на погляд Історика Русів, „нарід руський“, репрезентований своєю аристократією („достойники нації“), і по злуці з Польщею.

„Духовенство не має від достойників (чиновъ) нації і народу ніякого уповноваження до заведення змін та новин до їх віри та обрядів, а без цього (уповноваження) воно не має права обтяжувати нарід самовільними правилами та вигадками.

Це духовенство, бувши обране на свої уряди достойниками та народом, удержуване їх коштом, може бути позбавлене цього всього при їх (достойників та народу) невдоволенні“ (стор. 33—34).

Старе розуміння національної вірності, як тільки й виключно вірності своїй релігії було цілком природне перед Хмельниччиною, коли церковна організація, її окремішність від церковної організації польсько-католицької, була єдиним залишком колишньої власної самостійної організації державно-політичної. Але ця концепція національної вірності і національної зради, як зради релігії предків, не могла зберегтися незрушно в змінених умовах. Боротьба за національне самозбереження перенеслася на інший фронт, фронт конфліктів з православною державою. Повстала інша, найвища і також загрожена національна вартість — власна державна організація; пристрасно боронена незалежність Української Церкви від московського патріярха була лише одним з елементів політичної самостійності.

Цілою силою свого запального темпераменту мусів Історик Русів боронити прав і вольностей, але вже не релігійних, як його попередники з часів з-перед Хмельницького, а прав суто політичних.

Ті вияви національної зради, що їх він сприйняв найболучіше, він не міг осудити одверто, нап'ятував їх зате найгостріше своїм згірдливим сарказмом.

Зрадником своєї нації був для Історика Русів той Українець, що добровільно виломлювався з-під влади козацького реґіменту, українського національного „правительства“ і переходив під іншу, чужу владу, під її безпосередню опіку.

Зрадником був той Українець, що вступав до неукраїнського, некозацького війська, під той час, коли ще існувало військо своє, українське, козацьке.

З яким уїдлигим сарказмом розповідає Історик Русів історію вербунку українців до Гольштинської армії за Петра III.

„Від цього володаря були прислані до Малоросії як найпринадніші для молодих людей заклики, що запрошували їх до військової служби Гольштинської...“

Всі шляхи до Петербурґа були повні оцих „Гольштинців“. Ті з них, що мали на собі тонкий шовковий одяг, це-б-то паничі, чимчикували разом з обдертими та майже голими молодцями і рівнялися з ними червоними краватками, наложеними на їх шиї неначе собачі нашійники“...

Козаки забули про свою честь і мішалися з ріжною наволоччю: зформувався отакий Подцабольський полк „з козацьких дітей, з стадників та чабанів заводських і з ріжної сволоти“, полковником був Жид.

Петро III згинув, і „Гольштинці“ в Петербурзі нікому не знадобилися. З ганьбою верталися ці блудні сини Гетьманщини до дому.

Вони „верталися, погорджувані населенням аж до огиди. Заможніші з них та справжні паничі верталися нарівні з іншими, в однаковому однострої, цебто в сірих селянських „зіпунах“, босі.

Підійшовши до своїх садиб, ховалися по лісах та байраках до ночі, соромлячися показатися своїм знайомим, а вже по ночі входили до своїх домів. Через одяг та „личныя перемѣны“ власні родини не відразу їх пізнавали“ (стор. 251—253).

Ще яскравіше змалював Історик Русів одну спробу Катерини II розкладати Гетьманщину через безпосереднє підпорядкування частини її громадян російському урядові.

„Царювання імператрки Катерини II почалося і багато років продовжувалося великими намірами в справах внутрішніх та зовнішніх і такими успіхами в справах цивільних та військових, що ними Росію піднесено до вершка величі та слави, на подив і заздрість усіх народів, а сповнені вони були під девізом „Недокінчене довершуємо!“ Цей плян охопив між іншим багато повітів та сотень малоросійських з усіма їх мешканцями. Один з генералів, що проживав у задніпрянських оселях під машкарою вояжира, або й гірше...“ Від цього починається в Історії Русів опис реалізації Катеринино „пляну“ вербунку Українців до пікінерських відділів. Історик Русів змальовує цей плян згідливо і з такою жагучою зненавистю, яка не залишає ніяких сумнівів щодо його справжніх почувань до Катерини та її плянів „довершення недокінчених речей“ на Україні. Порівнюючи цю погорду і зненависть з наведеним угорі шабльоном цареславним компліментом, вчимося читати Історика Русів, відшукувати його справжні погляди та симпатії, часто зручно приховані. Цих справжніх поглядів треба раз-у-раз шукати не в безпосередніх заввагах від імени автора, а в ріжних „документах“, „промовах“ історичних осіб, а найбільше може в тих густих фарбах, темних або ясних, що їх клав Історик Русів при змальовуванні історичних осіб та історичних подій.

До змалювання пікінерії вжиті щонайгу-
стіші фарби. Чому? Бо „пікінерів вилучено з-під
залежності від малоросійських установ“ („изъ вѣ-
домства малороссійскихъ правительствъ“). Була,
отже, пікінерія замахом на найвище добро укра-
їнської нації, на її політичне тіло.

Мельгунов вербував козаків у корчмах. „Пі-
сля першої ж п'ятики пропонував їм записува-
тися до пікінерів, цебто до такої служби, що
є також козацька, але з ліпшими за козацькі
привілеями та вигодами: вони (пікінери) не
тільки не повинні боятися теперішніх своїх на-
чальників (української старшини), але й не по-
винні навіть здіймати перед ними шапок“.

Це діялося за Дніпром, на окраїнах України,
де мешкав „нарид такий близький до азіятів та до
їх грубости“, ця здичавіла людність легко лови-
лася на вудку чужинецької демагогії.

Пікінерській команді підпорядковано, без
згоди мешканців, цілі оселі та повіти. Наруга над
пам'ятками козацької державности: „сотенні
управи були показовані, а їх корогви та архіви
або сховані були по церквах, або ротмістри та їх
жінки вживали їх до хатніх потреб“.

„Для відзнаки понашивано їм (пікінерам) на
звичайних їх шапках білі кокарди з полотна та
тясми. Вони здіймали ці шапки з голів тільки
в церквах, і то аж перед самісеньким вітварем“.
Так само, як в оповіданні про гольштинців, Исто-
рика Русів драгують тут навіть зовнішні відзнаки
приналежності Українців до чужого регіменту
(тут смішні кокарди — там „червоні краватки, як
нашийники“).

На сім років дано пікінерам волю від подат-
ків та служби. Вже готові були забути пікінери за
великий скарб, що його їх предки кровю здо-
були, а вони самі занастили.

„Отакою химерою так була приспана пікіне-

рія, що ніхто в ній більше не згадував про стародавні права та привілеї“.

Але ось проголошено війну з Туреччиною та розпочато переформовування пікінерів у регулярне військо. Пікінерських ротмістрів почислено за зауряд-прапорщиків, а тих, що мали нижчі ранги — просто за „християн українського віросповідання“. Пікінери - рядовики обернулися в звичайних салдатів. Старші пікінери „почали були покликуватись на давні свої права та свободи, що вони, за договірними статтями Гетьмана Хмельницького, мають свою службу, для них призначену“... Протестантів „водили по всіх ротних містечках, встановлених у пікінерському полкові, і в кожному били кнутом нещадно. Зашмаганих на смерть привязували до кінських хвостів та тягали міськими вулицями, а вкінці, розшарпані таким чином їх тіла скидали до ям з гноем і закопували без ніякого християнського, чи бодай просто людського похорону“. Екзекутори присуду виганяли людей на площі дивитися на кару, а самі грабували під той час їх доми.

*
**

В обох цих оповіданнях — про гольштинців та про пікінерів, Історик Русів, згідно з тогочасним поглядом на історика, як учителя народу, хотів дати Українцям поуку, показати їм до чого доводить національна зрада.

І в давніших памятках української літератури знаходимо пересторогу перед наслідками національної зради. В Ляменті на смерть Олександра Острозького вложено до уст старого Костянтина заклик до синів, щоб не зраджували „віри крестное, апостольское церкви восточное“, „которое, чого Боже уховай, еслибисте позбили, тогда, памятайте мое слово, же з вірою сполечне утратите учтивость, маестатность і здорове конечно“. Це

пророкування сповнилося: згодом вказувано на златинщення дітей Костянтина, як на причину згаснення їх роду.

Для нації цілком недержавної національна вірність зводиться до вірності національній культурі (на переломі XVI і XVII ст. — релігії, в XIX ст. українській мові та культурній роботі).

Історик Русів розповів нам, як тоді, коли по-тапали в історичних хвилях рештки української державности, декотрі Українці затрачали свою „учтивість“, відступаючи від свого державного уряду.

*

**

В оповіданні Історика Русів про пікінерію є одна особливо маркантна подробиця.

„Зустрічаючися з Малоросіянином, звичайно погрожував йому пікінер: „Вороти зь дороги Гетманець, бо я за тебе лутчий!“ Далі пікінер похваляється своїми ротмистрами „з прасолів і шинкарів“.

Цікаве те, що пікінера протиставляє Історія Русів „Малоросіянинові“. Говорить цей пікінер найчистішою українською мовою.

„Малоросіянин“ це означення національності. Тут воно збігається не з етнічною прикметою (рідною мовою), а з політичною приналежністю до козацького регіменту. Пікінер, зрадивши цей регімент, тим самим змінив свою національність.

Це цікаве спостереження наводить на думку: простежити — в якому розумінні вживає Історик Русів слів „нація“ та „національний“.

На стор. 146 читаємо, як полковник Пушкар „наблизився до Чигирина з наміром облягти в ньому Виговського й одібрати від нього всі національні справи („дѣла“ в канцелярійно-архивальному розумінні) та документи, що збереглися в нього (Виговського), як канцлера нації“.

Ми сказали б не „канцлер нації“ і „національні документи“, а „державний канцлер“ та „державні документи“. Отже слово „нація“ вжите тут як синонім слова „держава“.

Отаких прикладів можна навести до сходу.

Напр. на сторінці 122 знаходимо згадку про „національні документи“, а між ними „статті“ 1654 р., про „національного архіварюса“.

На стор. 139 — гетьман Богдан Хмельницький скликав перед смертю до Чигирин старшин, яким „пояснив стан нації та всі тодішні міністерські справи“. Це-б-то познайомив старшину з державними справами, з політичною ситуацією української держави.

На стор. 141 Хмельницький схарактеризований, як „досконалий політик у національних справах“.

На стор. 144 козаки довідуються, що „національна скарбниця (українська) розграбована“.

На стор. 232 „національні клейноди“, на стор. 233 — „національна печатка“.

Вживання слова „нація“ в розумінні держави було на Україні дуже поширене. Напр., коли в Росії уряд що-небудь будував, то це було „государственное строеніє“, а коли будував на Україні уряд гетьманський, то це була будівля „національна“¹⁾.

Не тільки в памятках XVIII ст., але навіть у Бантиша Каменського, коли зустрічаємо термін „народ малоросійський“, то раз-у-раз можемо вивести з контексту державно-політичний зміст цього терміну. Коли Бантиш-Каменський хоче схарактеризувати становище гетьмана, то називає його часто „правителем“ або „главою“ н а-

¹⁾ Див. напр. „Національні строенія“ 1784—65 р. р. на Посемі. Студії з історії України науково-дослідчої катедри історії України в Києві, том II, Д. В. У., 1929, стор. 45—55.

роду. Так само, як в Історії Русів „народъ, командуемый Хмельницкимъ“, а в одному з листів Григора Орлика „la nation „cosaque dont il (гетьман Пилип Орлик) „est le chef légitimement élu“¹⁾.

Навіть січовики, маючи окрему політичну організацію, хоч не затрачали в XVIII ст. почуття свого найтіснішого звязку з рештою Українського народу²⁾, а проте починали, здається, витворювати щось у роді зародків своєї власної національної свідомості.

„Корж ставився з великим пієтизмом та любовю до пам'яті Запоріжжя. Запорожці для нього окремих якийсь нарід, його „предки“³⁾.

Як бачимо, між поняттям народу і політичною організацією витворювався дуже щільний зв'язок. Тому скасування української політичної організації не могло не викликати великого заколоту в еволюції української національної свідомості.

*
**

Року 1811 офіцер російської служби Олекса Мартос, нащадок українського старшинського роду і автор, надрукованої тільки у фрагментах, історії України, відвідав могилу Мазепи в Галаці, а свої рефлексії з цього приводу вписав до інтимного щоденника.

„Мазепа помер далеко від своєї отчизни, що її незалежність він обороняв...

¹⁾ Альфред Єнзен. Орлик у Швеції. Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка, том 92, стор. 112.

²⁾ „По Бозі ні на кого іншого не мієм надії всі ми з цілим народом, отцями і братією нашою, тільки на Велможность Вашу...“ писав 20 грудня 1721 р. кошовий Мочульський до гетьмана Орлика. Див. Український Археграфічний Збірник, том III, Київ, 1930, стор. 54.

³⁾ В. Біднов. „Устное повѣствованіе Н. Л. Коржа, його походження і значіння“. Праці Українського Історично-Філол. Т-ва в Празі, т. I, Прага 1926, стор. 47.

Він був приятель свободи і через те заслужив на пошану нащадків. Після того, як він покинув Малоросію, її мешканці втратили свої святі права, що їх Мазепа довго обороняв з притаманною кожному патріотіві любовію та завзяттям.

Не стало Мазепа, і от імя Малоросії та її хоробрих козаків вигладжене з списку народів, хоча й нечисельних, та, проте, відомих із свого існування та конституції. Тепер багата Малоросія являє з себе дві, чи три губернії, поряд з іншими. Але це загальна доля держав та республік: вистане заглянути до політичної історії націй¹⁾.

Після попередніх завваг про колишнє політичне розуміння „нації“ на Україні, читач не натрапить на ніякі труднощі при сприйманні думок Мартоса. Україна мала колись політичні „святі права“, свою „конституцію“, що чинила її не звичайною собі якоюсь „поруч із іншими губерніями“ географічно - адміністративною одиницею, а державою, республікою, нацією, народом у політичному розумінні цього слова.

В цих ствердженнях немає нічого нового в порівнянні з заналізованими вже попереду текстами. Тим гостріше вражає трагічний висновок, що його цілком льогічно витягає Мартос з двох безсумнівних для нього засновків (преміс):

Преміса I. Нарід це державність (політичні права, „конституція“).

Преміса II. Права покасовано, держава вже не існує.

Звідти висновок: нарід перестав існувати. Українців „викреслено із списку народів“.

Finis Ucrainae!

Отак українська національна свідомість в її старій, козацькій, політично-державницькій формі уперлася в трагічний сліпий кут. Чорна при-

¹⁾ „Русскій Архивъ“, 1893, кн. 2.

мара національної смерти накидалася з непоборною логічною неминучістю.

Позбутися цієї примари можна було відкидаючи хочби один з-поміж двох засновків традиційного силюгізму.

Українське ХІХ ст., українське народництво і культурництво знайшло вихід з сліпого кута в відкиненні тільки першої преміси.

Але відкриття народників, що окремий нарід може існувати і без окремої держави, достигло не відразу, воно закінчило в еволюції української національної свідомости довгу й небезпечну кризу.

*
**

Що залишилося від України по скасуванні її політичної самостійности? На наш новочасний погляд залишилося дуже багато: окремий нарід з власною багатющою традицією, з власною культурою, а передусім з власною мовою.

Слово стало на сторожі України, коли впали її політичні кордони.

Куліш хотів бути гетьманом українського слова, української літератури і вважав, що це для України річ важливіша, цінніша, вища ніж булава й бунчук.

На наш погляд залишилося від України багато. Але куди скромніше виглядало це „relic-tum“ в очах українського патріота поч. ХІХ ст. — кн. Цертелева. Що залишилося? „Чиста моральність, якою завжди відзначалися українці, і яку дбайливо зберігають досі, як єдину спадщину („единственное наслѣдіе“) по предках своїх, що заціліла перед пожадливістю сумежних народів“¹⁾.

Отже, крім „чистої моральности“ не заці-

¹⁾ Опыт собранія старинныхъ малороссійскихъ пѣсней. Спб. 1819.

ліло нічого від ества Українського Народу, нічого, крім неї, не залишили Українцям предки. Заздрі сусіди знищили геть чисто все...

Як пояснити такий песимізм? Аджеж Цертелів був одним з перших з-поміж тих, що показали світові іншу дорогоцінну спадщину по предках: їх поезію.

Але його погляд на цю спадщину не менше песимістичний. Цеж „нужденні руїни, що свідчать про красу зруйнованого будинку. Завмираючий відгомін гармонії, що бренила колись на берегах Дніпра“.

Коли ж грала над Дніпром ця гармонія? Мабуть таки тоді, коли ненажерливі сусіди не загарбали ще в Українців „усього, крім чистої моральності“, коли ще не була зруйнована будівля української державности, коли, як висловлюється Цертелів, „наріччя малоросійське було мовою окремою і панівною“ („языкомъ отдѣльнымъ и господствующимъ“).

Розуміння окремішности мови у Цертелева не наше, не культурницько-фільольогічне, а наскрізь політично-державницьке. Українська мова була окремою тоді, коли була панівною, коли кобзарі звеселяли українськими думами українських гетьманів, коли цією мовою писалися державні акти.

Власна мова й власна поезія, як функції власної державности? Безперечно так, а не інакше, сприймав ці речі Цертелів, коли писав: „слово це одяг думки, його змінюють і час, і політичні перевороти...“.

В світлі цієї полеоцентричної національної свідомости слово не могло стати на сторожі України. Після загибелі державности воно залишалося мертвим її пережитком, засудженим на швидке догасання.

Автор української граматики 1818 року —

Павловський хотів покласти на папері „слабу тїнь наріччя, що щезає“, в іншому місці зве українську мову „мовою ні живою, ні мертвою“.

Його зацікавленість цією мовою має характер, чималою мірою, антикварний, історичний, коли він „виправдання“, „умотивування“ своєї праці починає словами:

„Кожний знає, що вона (Україна) мала давніше власних володарів“ („собственныхъ Владѣтелей“).

Мова мусить щезати, бо власні володарі зійшли з історичного кону.

Такі погляди трималися довго. В 1836 році Лукашевич ось як атестував, зібрані ним, українські пісні:

„Отже ж ці пісні, що я їх видаю, вже мертві для Малоросіян. Це тільки малесенькі рештки тієї чудової пісенности їх дідів, що була дивом навіть для хулителів усього Українського.“

Я вважаю що сповнив свою повинність супроти рідного краю, вирвавши з забуття цю південноруську народню поезію від старців, що ступили вже одною ногою до домовини. Я присвячую її моїм предкам гетьманцям: вона до них належить. Може хоч один листок з цієї збірки впаде на розвалену могилу, або залетить на високий курган козацький⁽¹⁾.

Навіть ті письменники, що будували підвалини під розвиток української літератури, під майбутнє українського слова не були вільні від примари близької та неминучої смерти цього слова.

„Вже не гремітиме, вже не горітиме як в хмарі
Пісня в народі, бо вже наша мова конає“⁽²⁾,

¹⁾ Малоросійскія и червоно-русскія думы и пѣсни. Спб. 1836, стор. 7.

²⁾ Думки и пѣсни та ще де-що Амвросія Могили. Харьковъ 1839, стор. 117.

писав поет-післяр Метлинський. Він був певний, що українська мова „з дня на день забувається та мовкне, і, прийде час, забудеться та змовкне“.

Українська літературна праця (як етнографічна для Лукашевича) була для нього свого роду похоронною церемонією.

„Хтож збере, немов добрий син тлінні порохи своїх батьків, рештки південно-руського слова, що вже зникають“ (стор. 4).

Псевдонім Метлинського — „Могила“ цілком відповідав його поглядам на долю українського слова: кінець і смерть. Відповідає й змістові його поезії, що була курганним плачем-голосінням над небіжчицею — батьківщиною.

Над свіжою могилою української козацької держави важко ридала-заводила тужлива бандура тогочасної романтичної поезії. Багато цього біблійного плачу було, поруч із іншими, новими нотами і в шевченковому „Кобзарі“, і може саме ці похоронні ридання („Не вернеться... минулося...“) в творчості Шевченка були найсуголосніші з психікою багатьох його сучасників. Міг же один з них, поет Корсун, висловлюючи своє вдоволення з появи „Кобзаря“, написати: „Голосити над труною (матери України) дітям не мішають“...

*,
**

Ми бачили, що національна свідомість козацької України в кінцевій стадії свого розвитку заломилася на основному пункті самого існування української нації. Націю утотожнювано з державою. Держава складається з трьох первнів: влади, населення (народу) і території. Українська державна влада перестала існувати — це був незаперечний факт. Українці поч. ХІХ в. сприйняли цей факт, як свого роду скасування, „розв'язання“ українського народу. А що сталося, на їх думку, з територією?

Розгляд географічно - територіяльного елемента старої нашої національної свідомости зачнемо від аналізу поглядів Бантиша-Каменського, від кінцевого пункту козацької думки в цій царині, в сформульованні епігона цієї думки, бо саме в цій кінцевій стадії найяскравіше виступає відмінне від теперішнього підложжя нашої давнішої територіяльної концепції.

Чим була для Бантиша ота його Україна-Малоросія, як географічна одиниця, як він собі уявляв її географічні межі?

„Малоросія, що складалася з сімнадцяти полків..., що простягалася була до Дністра, згодом, за гетьмана Скоропадського, була обмежена до десяти тільки полків“.

Отжеж, для означення простору України для Бантиша-Каменського були міродатні не етнічні межі, а межі політичної влади гетьманів. Це цілком гармонізує з його загальним політично-, а не етнографічно-історичним світоглядом.

Новочасного Українця прикро вражають тісні межі України Бантиша-Каменського. Автім це нужденне, окроене географічне поняття України було вислідом співдіяння двох чинників, суб'єктивного і об'єктивного: навскрізь державницького світогляду і нещасливого перебігу державницьких змагань.

Державницькому розумінню нації мусіло відповідати розуміння національної території, як території гетьманського реґіменту. Якщо український козак, записаний у пікінери, переставав бути, на погляд Історика Русів, Українцем, бо виходив з-під козацького реґіменту, то земля, яка з-під цього реґіменту виходила, переставала бути землею українською. Скасування козацького „правительства“ могло сприйматися як щезнення національної території, географічної Укра-

їни. Від неї залишалися „кілька губерній, поряд з іншими“ (Мартос), що їх правно-політичне становище (а це була річ основна, найважливіша для Українців кінця XVIII і поч. XIX ст.) не відрізнялося від інших губерній. Земля-Україна щезала, розчинялася в території Російської імперії.

Ця стадія української національно-географічної свідомості була зумовлена загибінню козацької державності й зневірою в її відродження. Тому можна б припустити а пріорі, що на добу політичної експансії козацтва, на добу перемог Хмельницького припадають цілком інакші, ширші та сміливіші погляди на обшир української національної території.

Так воно й було насправді. Якщо територіяльна концепція Бантиша - Каменського дивує нас своєю тісністю і ображає глибоко зацеплене в нас почуття етнічної соборності, вищости цієї соборності над фактом політичного розшматування, то географічно-політичні концепції Хмельницького дивують, навпаки, своїм розмахом. Можуть навіть іноді ображати в новочасного українського інтелігента глибоко закорінену в його психіці ідею гострого протиставлення земель українських (етнічно), як, об'єкту українських політичних змагань землям (етнічно) неукраїнським.

Бездержавна доба української історії довела до значної гіпертрофії цього протиставлення в українській політичній і історичній думці¹⁾. На-

¹⁾ Інакше ця справа стоїть у Поляків. В польській національній свідомості державницький історизм має рішучу перевагу над народницьким етнографізмом. Тому слова „Польща“, „польські землі“ викликають в уяві Поляка перш за все уявлення сучасної території Польської держави, в другій черзі — історичної Польщі (з Києвом та Смоленськом, або хоч би в кордонах 1772 р.), а лише дуже рідко — уявлення Польщі етнічної (без „Кресів“, але з пруським „Мазуренляндом“ і частиною Цешинського Шлезьку).

приклад, московські історики не вважають московської державності XV, скажім, століття за більше „національне досягнення“ ніж державність тих часів, коли політична влада Москви, а згодом Петербургу, простягалася на щораз ширші чужонаціональні території. А в нас дуже поширений погляд, що галицько-володимирська державність була чимось кращим від київської, бо була більше „національна“, бо охоплювала тільки етнічно-українські землі.

З цієї точки погляду можуть „не подобатися“ Краків, Люблин та Вісла в політичних деклараціях Хмельницького, може не подобатись фактична експансія держави Хмельницького на північ, на білоруські землі.

Але, виходячи з суто-історичного штандпункту, не слід забувати, що національно-політична ідеологія воскресеної Хмельницьким української державності не творилася „з нового кореня“. Козацька держава Хмельницького одержала в спадщині по попередній добі історії козаччини, добі Конашевичів-Сагайдачних та Кулаг-Петражицьких, традицію Війська Запорозького, як оборонця та протектора грецької віри в усій Речі-посполитій. Це була та, на свій час, „соборницька“ позиція, що так дратувала Жигимонта III, коли він обурювався: як сміє Військо Запорозьке втручатися до справ (церковних) Великого Князівства Литовського, відділеного, як знаємо, від Запоріжжя та сумежних із ним коронних земель політичним, державним кордоном.

Бо й попередники Хмельницького, і він сам, і його наступники в пересправах з польським урядом, поруч із постулятом безпеки станових прав козаків, їх лицарських свобод, висували постулят оборони грецької віри навіть у місцевостях дуже далеких від козацької території: у Львові, Перемишлі, Люблині, Замості, Дороги-

чині (Підляському), Бересті, Пинську, Витебську, Орші, Вильні, перелічували докладно архимандрії, монастирі, братства, міські церкви то що.

Переймаючи колишні прерогативи Острозьких і Древинських, князів і панів — козацтво ставало на їх місці як репрезентація соборного народу руського.

А коли військові перемоги відкривали перед козацтвом широкі перспективи територіяльно-політичної експансії, то перед очима козацьких провідників ставала в розмірах скоріше п р и б і л ь ш е н и х („до Вісли“) ніж зменшених соборна територія цього народу, як територія, що до її опанування козацтво має підстави природні й правні.

На початку 1657 р. шведський посол Велінг сповіщав короля Карла-Густава про офіційну заяву канцлера Виговського від імени гетьмана Б. Хмельницького:

„Вони (козаки) домагаються, щоб Ваша Королівська Величність признали їм право до всієї стародавньої України (das Ius totius Ukrainae antiquae) або Роксолянії, де ще існує віра грецька й мова, аж до Вісли... Бо з них глузували б, якби вони при теперішній нагоді не одібрали (windicirten того, що вони (в оригіналі „di ihrigen“ — „їхні“ — предки? княжа Русь?) втратили, того, що було від них безправно одібране“¹).

Оце є зразок (один з багатьох) найширшої форми української національно-територіяльної концепції часів Хмельниччини. Знаходимо в ній сполуку історичних прав України, як відродженого стародавнього субекта державно-політичних прав, з свідомістю етнографічної, національно-культурної соборности²).

¹) Лист Велінга в Арх. Юго-Зап. Россії, частина III, том VI, стор. 205.

²) Подвійний критерій — віри й мови („докуди мова Народу Руського сягає“; служить до означення меж укра-

Але була це концепція не культурних будителів, народників і просвітянців, а концепція вояків і державних мужів. Був у ній момент вояцько-лицарський, страх за національну честь („глузували б з нас“...). І момент — дуже важливий — практично-політичний: „itzige gelegenheit“ — нагода, сприятлива політична ситуація, не мрія про далекий ідеал, а реальний політичний плян.

*
**

Намагання одібрати від Польщі західноукраїнські землі диктували потребу створення для України міцного й певного запліччя.

Такого запліччя шукали українські гетьмани в Швеції, Семигороді, Бранденбурзі, Кримі, Туреччині. Але найчастіше виступала в ролі цього запліччя Москва. Для звербування московської допомоги в здійсненні своїх плянів експансії на захід українські гетьмани, починаючи від самого Б. Хмельницького, не вагалися навіть покликатися в зносинах з московським урядом на московську династичну концепцію „княженія Російського“, як спадщинного „достоянія“ московських царів. Це була дуже небезпечна дипломатична гра. Московська дипломатія трактувала формальні моменти дуже ригористично (безупинні конфлікти з приводу „зменшення царського титулу“ не були такі дурні, як декому могло б здаватися) і часто вигравала на необережних висловах у деклараціях другої сторони. А ди-

їнської національної території також у Гадяцькій умові (може Виговський прикладав особливу вагу до мовного критерія?). Але цей критерій мав вже тоді визначати не політичні кордони Великого Князівства Руського з його компромісово окроєною територією, а межі ширшої території, що для неї Гадяцький пакт гарантував свободу грецької віри (цебто, висловлюючись по сучасному, права меншини) під охороною Великого Князівства Руського, як контрагента Гадяцької умови.

пльоматія козацька занадто часто цими моментами нехтувала, стаючи на ґрунт чужих концепцій, щоб не дратувати контрагента¹⁾.

Козацькі політики приймали назовні теорію царських прав до західньо-українських земель²⁾, бо розуміли, що інакше не можна про ці справи з Москвою говорити. Як вороже ставилася Москва до спроб поширення української державної території, про це свідчать незвичайно гострі форми українсько-московського конфлікту на Білорусі. Козацька організація Білоруси, що могла була похвалитися (за Хмельницького) не абиякими здобутками, що висунула з-поміж білорусинів видатних достойників козацької держави (Нечаї), була знищена Москвою жорстоко й безоглядно.

Орієнтація України на московське запліччя наближала повільно, але неминуче кінець не тільки Польщі, яка не могла подужати українсько-московського бльоку, але й України.

Пертрактації Москви з Польщею по-над головами козаків вривали терпець найзапеклішим українським москвофілам. Трагедію галицьких радянофілів наших часів, позасиланих та порозстрілюваних у Совітах, пережили вже в XVII ст. московський підлизень - гетьман Бруховецький і довголітній агент-шпигун московського уряду Мефодій Филимонович, запроторений до москов-

¹⁾ Напр. Виговський, ставши гетьманом не хотів навіть слухати про узалежнення від Москви Української Церкви. Але раніше він залюбки титулував патріарха Никона своїм „зверхнім пастирем“, щоб придбати симпатію Никона і використати для своїх плянів його вплив на царя.

²⁾ Винятком була позиція Гетьмана Петра Дорошенка, який пропонував цареві прийняти під свою протекцію Гетьманщину, поширену до етнічних меж (з Перемишлем, Ярославом, Галичем, Львовом і Володимиром). Але Москва поставилася до цієї пропозиції вороже.

ського монастиря на досмертне „безисходное пребиваніє“, і багато інших тогочасних Українців.

Таким чином український територіяльний максималізм XVII ст. не витримав життєвої проби й важко заломився.

*
**

Небезпечні сторони московського запліччя виявлялися дуже швидко, ставали де-далі дошкульніші. По Полтаві вже в сю увагу і всі зусилля козацьких патріотів поглинала без решти оборона останків української державности від агресії Москви. Згідно з тією природньою національно-політичною засадою, що існуюча власна державність править за найвищу вартість, а її збереження — за найвищий імператив, „західній фронт“ для козацьких патріотів післяполтавської доби перестав існувати.

Найбільший з цих патріотів — гетьман Пилип Орлик міг уписати до свого щоденника: „Що я мав пертракувати з королем Його Милістю про Польську Україну, то це цілковита неправда“⁵⁾.

Орлик написав це, коли довідався, що чутки про такі переговори кружляють і дратують Поляків. Але вписав це до інтимного щоденника, для себе, а не з якихось тактичних міркувань.

*
**

Гетьманщина жила власним життям, власними живими інтересами, зосереджувала увагу на драмі власного занепаду. Західньо-українські землі сходили з обрію її політичних інтересів.

На цьому ґрунті могла зродитися і скріплюватися тенденція, що її слідів залишилося багато,

⁵⁾ Діярий Гетьмана Пилипа Орлика. Праці Українського Наукового Інституту. Варшава, 1936, стор. 81.

тракування Гетьманщини, як усієї Малоросії-України¹).

Те географічно-звужене поняття Малоросії як Гетьманщини, що його ми сконстатували у Бантиша-Каменського, знаходимо й в старших пам'ятках: в „Описанні черниговського намѣстництва“ Шафонського (в тексті і в долученій до нього „Генеральній мапі Малоросії“) і в декотрих суто-козацьких компендіях з XVIII ст. історії України.

Цікаво, що Бантиш-Каменський переносив анахроністично це поняття навіть до литовсько-польської доби нашої історії.

Його „Малоросіяни“ часів Витовта та Ягайла — це мешканці Київської землі, але не волиняки та не галичани.

Він розповідає, що друкарство розвинулося в „Малоросії“ досить пізно, а тому її мешканці (це було в XVI і поч. XVII ст.) купували друковані церковні книжки „в сумежних польських і литовських землях, переважно на Волині“.

Бантиш-Каменський не помічає, що в тих часах про протиставлення Київщини як „Малоросії“ Волині, як „польській землі“ не могло бути мови²).

Але це вказує, що таке протиставлення існу-

¹) Маю на увазі не номенклатурні питання. В другій половині XVIII ст. і поч. XIX Малоросію-Гетьманщину, не відмовляючи їй назви „Україна“, протиставляли часто Україні стрікто сенсу, і навіть не одній, а двом („Польській“ Україні і Слобідській). Але по-за цими номенклатурними подробицями залишається значно цікавіший момент національної свідомості: питання меж національної території, територіяльного об'єкту патріотизму, батьківщини, своєї рідної землі, власності свого народу, протиставленої землям чужим.

²) Вчитуючись у „Тараса Бульбу“ Гоголя, помічаємо, що для нього Дубно з околицями така сама „Польща“, як Краків.

вало в уяві декотрих Українців у першій половині XIX ст., коли, знов таки, не було різниці між Волинною та територією колишньої Гетьманщини не тільки в етнічному їх обличчі, але й у політично-правному становищі.

Але в тих часах до національно-культурного обличчя вищих, упривілейованих шарів, хочби яких слабких чисельно - процентово прикладали куди більшу вагу ніж до етнографічного обличчя широких мас робочого бидла — селян.

І це був ще один чинник, що спричинявся до дегенерації української національно-територіальної свідомости.

*
**

В пощербленій національно - територіальній свідомості ширші територіальні концепції були далеким історичним спогадом і не визначалися великою докладністю.

В „Історії Русів“ (стор. 3) вказані межі „землі, що дістала назву Русь, а нарід, що на ній мешкав був названий Русами або Русняками“. Ось вони: „від ріки Дунаю до ріки Двини і від Чорного моря до рік Стири, Случі, Березини і Дінця та Сіви“. Її складовими частинами (провінціальними д'їленнями) були князівства — Галицьке, Переяславське, Чернігівське, Сіверське, Деревлянське і головне або велике князівство Київське. Як бачимо, Історик Русів хотів побудувати означення української території на історичній базі, але без впливу, хоч би й неусвідомленого, етнографічного моменту його концепції не можна зясувати.

*
**

Тверду й певну базу для української національно-територіальної свідомости, захитану почасти в XVIII ст., повернув Українцям XIX вік з його етнографізмом, з його увагою до критерія

народної мови. Вже Могила-Метлинський у своїх „Думках і піснях“ (Харків 1839) подає (на стор. 8—9) звістки дуже правдиві й докладні про географічне поширення української мови.

Про докладність цих звісток може свідчити та подробиця, що Метлинський відрізняв Білорусинів від Українців, але знав, що Український Нарід заселює „частини литовських губерній: Гродненської та Минської“. Це-б-то погляди Метлинського були ближчі до дійсности ніж погляди багатьох пізніших українознавців (Куліш в „Записках о Южной Руси“ і Огоновський у своїй граматиці трактували білоруську мову як діалект української, а Пинщини не включено до етнічно-українських земель навіть на мапі, долученій до „Студій з української етнографії та антропології“ Хведора Вовка¹).

В добі етнографізму, в добі, коли вірш Грінченка про Рідну Мову збиралися зробити національним гимном, коли й історики хотіли студіювати не стільки історію Української Держави, скільки історію Українського Народу — в цій добі найвищою реальністю стала для української національно-територіальної свідомости Україна, як ціла територія, що на ній народні маси говорять українською мовою. Цю свою настанову Українцям важко було змінити й тоді, коли відродилася й національна вартість ще вища — власна державність. Коли треба було „перетравлювати“ в швидкому темпі той факт, що кордони держав залежать не тільки від етнічних чинників, що на їх сформування впливають також вимоги економічні, стратегічні, політичні, а передусім момент сили й висліди боротьби. Тому реакція української збірної психіки на квітневу умову 1920 р. була не тільки реакцією по-

¹) Празьке видання Українського Громадського Видавничого Фонду, мапа на стор. 8.

чуття проти холодного розуму, але й реакцією етнографічно-народницької свідомости проти відродженої свідомости державницької.

*
**

Ми розглянули вже декотрі давні українські погляди на Український Нарід та Землю — Україну. Залишається розглянути старі погляди на українську державність.

*
**

Кілька літ тому краківський „Люстровани Курер Цодзенни“ подав статтю, в якій глибокодумно розглядав питання: „чи існувала в давнину Українська Держава?“ і дав на це питання рішуче негативну відповідь.

„Історикам“ з „Курера“ хотів би я вказати на дуже запавні міркування їх попередника з XVIII ст., капітана російської служби — Поляка Станіслава Зарульського.

Зарульський написав московською мовою „Описаніє о Малой Россіи и Украинѣ“¹⁾.

Пишучи для москалів, прийняв він цілком московські погляди на Україну, виявляючи, як Поляк, велику „самоотверженность“²⁾.

Але з тим більшим завзяттям атакував українську державну традицію, протиставляючи історичній концепції українського „вільного народу“, специфічно польську концепцію рабсько-підданського характеру Українців.

Зарульський критикував українські хроніки. Не йняв віри, щоб батько Богдана Хмель-

¹⁾ Надруковано в „Чтеніяхъ въ Императорскомъ Обществѣ Истории и Древностей“ за 1848 рік, № 8.

²⁾ Напр. на стор. 8: „Отак Мала Росія і Україна, що були під чужим ярмом (литовським та польським Б. О.) триста тридцять три роки... прилучені по давньому („по прежнему“) до Царської Російської Держави“.

ницького міг бути сотником і володіти маєтністю...

„Бо мешканці України („українські обитатели“) не на те були у Поляків, щоб служити в війську, бо доля їх була долею народу поневоленого“ (дослівно „полоненого“; стилізація оригіналу важка: „участь ихъ была какбы съ народомъ въ плѣну жившимъ“).

„Про це виразно пишеться в польських літописах“ — продовжує Зарульський. Річ неможлива, щоб батько Богдана міг володіти маєтністю, „бо Поляки привласнювали собі землі й всі господарські угіддя — про це свідчать польські літописи“ (стор. 15).

З читання „польських літописів“ виніс Зарульський вражіння, що Українець („обитатель українській“) це по суті те саме, що безправний (навіть без права власності) підданий.

Але цілком вже вибила небораку Зарульського з рівноваги згадка якогось „невідомого автора“ про зносини Богдана Хмельницького з Московщиною та Туреччиною.

„Цієї статті — писав Зарульський — правдива історія не може прийняти інакше, як тільки за вигадку авторову.

1-ше:

Чи можна було Хмельницькому, мавши від 1648 р., як зазначено в правдивих літописах, війну з Поляками, що тяглася аж до прийняття його до підданства Цареві Олексієві Михайловичеві, мати думки про корисне для нього життя, в добрій згоді з сумежними державами? Якби він був пануючим володарем (владѣтельнымъ государемъ), то ці думки пристойно було б відносити до народнього спокою. Але Хмельницький не був володарем якогось уділу, а підданих, незалежних від жадного монарха, не мав.

2-ге.

Чи може партикулярна людина, не будши виключена з-поміж підданих свого володаря, бути така відважна, щоб намагатися придбати приязнь чужоземних володарів? Відомо, що не може; з цього можна зміркувати, що автор або через сторонннче привязання до імени Хмельницького, або через необережність написав про нього, як про рівного російському Цареві та турецькому Султанові“ (стор. 16).

Читач може подумати, що Зарульський був в українській історії великим неуком.

Ні, його „Описаніє“ свідчить скоріше за чималу, як на XVIII ст., ерудицію. Тільки ж Зарульський твердо стояв на ґрунті польських (в його праці скоріше польсько - московських) поглядів на Україну, на ґрунті негування її характеру субєкта державно-політичних прав. Він відкидав навіть відомі історичні факти, коли вони не вкладалися до його юридичної концепції. Такий напр. факт, як прийняття Хмельницького до васалітету Порти. Султанський фірман (грамста) до „найславнішого з монархів Ісусової релігії — козацького Гетьмана Богдана Хмельницького“ разом з цілим листуванням Хмельницького з закордонними володарями, опинився під Берестечком в руках переможців-Поляків. Цей факт зафіксували так виславлювані Зарульським польські хроніки. І от Зарульський і на цьому пункті гримає на українського автора, закидаючи йому легковажну брехню:

„4-ге.

Про приречення султана надати Хмельницькому Малу Росію, як володіння Отоманської Порти, написано занадто легковажно. Не було ще прикладу, щоб монарх мав у іншій державі (це-б-то, в даному разі султан у Польщі Б. О.) свої

власні землі і віддавав їх у володіння сторонній особі. Можна було б вибачити авторові (історії Хмельницького), якби він, читаючи про неможливі („несбыточные“) події, виявив їх неправдивість, а подавати їх як правду і вірити — це значить не розуміти правди“ (стор. 16).

*
**

В XVIII ст. не тільки капітан Зарульський спинявся над питанням, чи був Богдан Хмельницький „Государем“. Це питання було розглянене в Петербурзі з мотивів не теоретично-наукових, а суто практичних, юридичних, в порядку державно-адміністративного діловодства.

Сталось це ось як:

Запорожці домагалися повернення Кошеві його давнішої території, з Терехтемировом та Самарою. Посилалися при цьому на привілей короля Степана Баторого, який — як стояло в присланій з Січі копії привілею — надав їм ці землі, „видячи Козаков Запорожских до его королевского маестату зичливую прихильность і рицерские отважные служби, которими завжди великіє Бісурманськіє погромляючи сили, гордое їх прагнене на кров Християнскую до конца затлумили, і пащоку їх, на корону Полскую і на народ благочестивий український рикающую, замкнули, вход в Польшу і Україну заступили, всі їх нещетніє сили і наглиє на народ Християнський набіги грудьми своїми сперли“.

Копія, крім тексту королівського привілею, містила в собі також текст конфірмації цього привілею Гетьманом Богданом Хмельницьким.

„Ми теди, Богдан Хмельницький Гетман, хстя й удалялись от такое войска Запорожского прозьби (прохання потвердити привілей Баторого Б. О.), відаючи їх і самих от стародавних Королей Польских привилегіями умоцненних

і особливіє клейноти і армату войсковую маючих, но же ми от всего войска Запорожского і Українського на оборону Отчизни нашої звірністю (мабуть „зверхністю“) найдуемся і зуполную от Бога и от всего войска і народа Українського по обоім сторонам Дніпра далеко розширяючогось нам врученную моц і владзу, як в войску, так і по всіх городах і всім Українським Народом дириговать маючи, так, по той зверхной владзи нашої, на тую прозбу Пана Кошового і всего войска Запорожского прихилияючись... стверждаем“.

Російський уряд звернувся в цій справі до експерта, офіційного „історіографа“ Готфрида-Фридриха (перехрещеного в Росії на Фьодора Івановіча) Мілера.

Мілер спрепарував вчену „опінію“, сформуловану в двох записках, складених для керівника Закордонної Колегії гр. Паніна („Разсужденіе о Запорожцах“ і „Краткая выписка о малоросійскомъ народѣ и о запорожцах“), і в листі до дійсного державного радника П. В. Бакуніна¹⁾.

„Історіограф“ звернув увагу на дату універсалу Хмельницького.

„Грамота ж у Запорожців його, Хмельницького, з 1655 року, січня, 15 дня, що на її основі вони привласнюють собі землі, якби навіть з яких небудь причин (по какимъ либо обстоятельствомъ) справді була дана від нього запорожцям, сили своєї, здається („мнится“) не може мати, бо вона була видана вже за перебування його, Хмельницького, з усіми Малоросіянами в російському підданстві“.

¹⁾ Разсужденіе о Запорожцах. Сочиненіе Г. Ф. Миллера. Чтенія въ Импер. Обществѣ ист. и древн. Росс. № 5, Москва 1847. Там же текст універсалу Хмельницького.

Іншими словами: Хмельницький по 1654 р. не повинен був видавати ніяких „грамот“.

Мимохіть виринає в пам'яті оповідання Історії Русів про зудар московської державно-правної системи з українською підчас опису нерухо-мостей на Україні за Румянцева.

Конскриптори — пише Історик Русів — „до-магалися якихось пісцових книг та жалуваних царських грамот, але вони (грамоти) були тут тільки у попів на парохії, та й ті були архіерей-ські, а дідичі, згідно з їх правами та договірними статтями (московсько-українськими Б. О.), одержували всі надання від Гетьманів та трибунальних правительств... Всі власники зложили гетьманські універсали та судові декрети, але їх вважали спершу (конскриптори) за паспорти або „покор-мьожня“, а в найкращому разі за звичайні по-свідки. Щойно згодом вже набували вони (уні-версали) потроху сили, в залежності від заходів власників та їх пожертв“ (стор. 256).

Але вернімось до Мілера. Він не обмежився до „хронольогічного“ аргументу. Навів у пере-кладі на московську мову горді формули універ-салу і додав до них багатозначний коментар:

„Так писав би Хмельницький, якби він сам був Государ, а не підданий царського величества — Гетьман. Чи не збільшують такі вислови сум-нівів щодо автентичности цього універсалу? Від такої розумної людини, як Хмельницький, не можна сподіватись, щоб вона себе вивищувала. А як-що він справді так писав, а Запорозжці таке його дерзновення похваляють, то це їм не піде на користь („сіє имъ не на пользу“).

*
**

Це діялося в 1775 році і не пішло Запорозж-цям на користь.

*
**

Міркування Зарульського і Мілера торкалися правного стану України перед переяславським актом і по ньому, відзеркалювали польські і московські погляди на цей стан. Українська правосвідомість сприймала цей стан цілком інакше.

*
**

Були два ступні, два шаблі давнього українського патріотизму. На вищому брязкіт шабель і гнучка мажорелістична дипломатична гра. Це Хмельницький, Дорошенко, Мазепа, Орлик. На нижчому легальні (супроти чужого закону) пози: протести, петиції, заадресовані не до „третіх“ чинників, а до самих правопорушників.

Але на обох шаблях сила-силенна історично-правної аргументації: так само в петиціях „Народу Руського“ і Війська Запорозького до короля і союму перед Хмельницьким, петиціях, що їх полагодження „до Союму, Бог дасть, наступного в рецес пускали“, як і в маніфесті Виговського до держав усього світу, так само в незчисленних меморіалах Орлика, як у наказах депутатам до „Комісії об уложені“ за Катерини II.

На обох шаблях, поруч із Маткою-Отчиною, а може навіть як її синонім, фігурують „права і вольності“ (напр. у відомій пісні Мазепи: не дайте матці своєї булш терпіти... вольностей бороніте, нехай вічна буде слава, же през шаблю маем права), як основна категорія національно-політичної думки.

Цілі століття „права і вольності“, „привілеї“, „преїмущества“, навіть — яке ж прозаїчне слово! — „вигодності“, були для українських поколінь провідним гаслом, предметом патріотичних почувань. Це вимагає пояснення.

*
**

Жага пізнання і безпосереднього відчуття старої України, її духа і стилю закидала мене часто до різних забутих і завмерлих закутин, що про них багацько є згадок у старих хроніках і актах, а мало в сучасній пресі, де нове життя не стирає руїн, де спокійно й повільно дотлівають закаменілі пережитки.

У славному місті Берестечку група старих людей біля церкви вразила мене якось своїм незвичайним одягом. Були це, як здалося мені на перший погляд, якісь духовні особи, в дивовижних наче-б-то підрясниках, але з голеними або вусатими обличчями. Мені пояснили, що це старосвітські міщани в пристойному їх станові одязі — в жупанах.

Закортіло мене придивитися ближче до цих, Бог знає як, зацілілих мамутів. І за кілька годин я вже мав авдієнцію у пана цехмістра, в справжній старосвітсько-міщанській хаті, наївно розмальованій в середині ріжнокольоровими квітками, з хрестом і датою закладин, вирізьбленими на сволиці.

Достойник у шкуратяному фартусі, з великими окулярами на носі мав почесний титул „отця ласкавого“, так повинні були звертатися до нього цехові брати. З охотою розповідав мені про колишні цехові порядки, про страшний нагай, що їм лупцювали колись неслухняних челядників і таке інше. Розповів також, що цех мав колись старі привілеї та статuti, але їх забрала російська поліція. Залишилася скриня, в якій вони давніше зберегалися. Оцю порожню скриню ставили на столі підчас цехових сходин. Вона називалася „п р а в о“.

Хочу пояснити читачеві, чому мені ця порожня скриня здалася символом.

*
**

Підчас писання цієї праці я розбалакався раз про неї з одним українським істориком. Його здивував заголовок „Вільний нарід“. „Про які ж ви часи пишете?“ — спитався. Відказую: переважно про вісімнадцяте століття. „Та хіба ж Український Нарід був тоді вільний?“ — здивувався історик. „Чи не ліпше було б писати про „поневолений нарід“?“

В дійсності Українці в XVIII ст. називали себе „вільним народом“ дуже часто. А проте й професор мав рацію. Якже ці факти погодити?

Весь секрет криється в специфічних особливостях політичної думки козацьких патріотів, густо просякної суто-юридичними елементами.

*
**

Завданням Історика Русів був вивід прав Українського Народу, як народу вільного. Тому він підкреслює так сильно (так само, як підкреслювали українські депутати в катерининській комісії), що Український Нарід ніколи не був завоєваний. Підкреслює мирний характер злуки з Литвою, добровільний характер Люблинської¹⁾ і Переяславської Унії. Підкреслює воєнні подвиги Українців, бо ці подвиги скріпляли, на його думку, їх лицарсько-шляхетні права до вільности і політичної влади.

Щоб обґрунтувати ці права як найкраще, Історик Русів посилається на їх давність і безперервність користання з них. Виводить їх з первісного „самодержавного“ стану України в княжій добі.

¹⁾ „Самі трактати, привілеї і пакти, на яких спиралася злука народу Руського з Литвою та Польщею, свідчать про те, що він приєднувався і умовлявся як нарід вільний (вольный и свободный), а не завойований“. Іст. Русів, стор. 6.

Історик Русів знав, що Українці були в давній Речіпосполитій окремим народом. Але він не міг собі уявити окремого народу інакше, як у формі окремої політичної організації. Тому мусів перенести концепцію гадяцького пакту до часів значно раніших і поставити від часів Ягайла побіч себе трьох рівнорядних гетьманів: Польського, Литовського і Руського (ст. 7.).

Безперечно, між княжою Руссю і Козацькою Державою не було в українській традиції прогаліни. На східніх землях Речіпосполитої жили дальші покоління того самого народу, що і в княжій Русі, і цей нарід памятав про своє походження.

Про козаків писало українське духовенство в відомій протестації 1621 р.¹⁾:

„Се ж бо те племя славного народу Руського, з насіння Яфетового, що воювало Грецьке цісарство морем Чорним і сухопуть. Се з того покоління військо, що за Олега Монарха руського в своїх моносілях по морю й по землі (приробивши до човнів колеса) плавало і Костянтинополь штурмувало. Се ж вони за Володимира святого Монарха руського воювали Грецію, Македонію, Ілірію. Се ж їх предки разом з Володимиром хрестилися“.

Військо народу, що має такі традиції, — це військо з насіння Яфетового і до безправних синів Хамових прирівняне бути не може. Такий зміст мала протестація 1621 р., вислана до сойму, що заперечував права козацтва до патронату над Українською Церквою, права питомі лицарському станові. Якщо саме оборона якоїсь вищої вартости (а віра для релігійної людини це вартість найвища) відрізняла криваве й жорстоке ремесло

¹⁾ Цитую за перекладом Грушевського. Історія України-Руси, том VII, стор. 391—392.

лицарське від подібного до нього жорстокого й кривавого ремесла розбишацького, то оборона віри була для козаків найкращою відповіддю тим, хто вперто намагався лотрами їх називати і за лотрів мати¹⁾).

Для самих козаків їх лицарська гідність була вже задовго до Хмельницького фактом безсумнівним. Потверджували цю гідність послі з далеких країн: шведські й німецькі. Козаки здобули для цієї гідности санкцію найвищу й незаперечну, переймаючи історичну місію княжої Русі — ролю заборолу християнства, оборону Заходу перед Сходом. Автори протестації 1621 р. могли під цим оглядом покликатися на факти загально відомі.

„То певно, що на цілому світі ніхто по Бозі не чинить зневоленому християнству такого великого добродійства, як Греки своїми окупамі, еспанський король своєю сильною фльою, а військо Запорозьке своєю сміливістю і перемогою“.

Успішне виконання національної історичної місії „старої Русі“ відкривало перед козацтвом широкі перспективи на майбутнє. Розуміли це українські отці й писали в протестації:

„Бог керує ними (козаками), і Він то тільки знає, на що захоче ті останки тої старої Русі та розширяє правицю й силу їх на морі й на землі довго, широко й далеко“.

Теза Історика Русів, що польсько-литовська доба не позбавила Українського Народу характеру народу шляхетно-вільного, лицарського була, як бачимо, слухна, впливала з добре відчуті живої традиції. Але сформулювати цю тезу йому було тяжко. Для його, наскрізь юридичної, сві-

¹⁾ Вже в XVI ст. наші козаки в листах до польських гетьманів підписувалися „рицerstвом“, а діставали відповіді заадресовані до „молойців“. Див. „Listy Stanisława Żółkiewskiego“, Краків, 1868.

домости тяглість традицій і аспірацій, тяглість моральна не вистачала. Йому потрібна була безперервна тяглість суто зовнішніх виявів правно-політичного стану. І він писав, що коли „згасла мужеська лінія князів Руських в її останній парості-князеві Семенові Оленьковичеві, на основі конституцій королівства, в 1506 р. обраний був перший гетьман Руський з лицарства — Пренцляв Лянцкоронський“.

Для Історика Русів ці історичні нотатки грали таку саму роль, як у цивільному процесі докази, що позовник безперервно користав з свого права.

Коли розглядаємо українські меморіяли до „Комісії об уложеніи“, і інші українські петиції XVIII ст. до Петербургу, то бачимо, що вони побудовані в стилі тогочасних судових скарг. Автори посилаються на давні історичні факти, цитують Литовський Статут і привілеї польських королів, зазначають, що російські царі зобов'язалися ці привілеї шанувати й самі їх потверджували (докладній перелік дотичних „статтів“, грамот та указів), вкінці скарга на порушення права. Так виглядали оригінальні позви за вільність Українського Народу.

**

Які ж були наслідки цього українського „патріотичного юридизму“?

Передусім те, що, не вважаючи на московський гніт, Українці XVIII ст. не переставали вважати себе „вільним народом“ — окремою державою. Нас не дивує, коли ми знаходимо в хроніці Величка промову козацького писаря Зорки над домовиною Хмельницького, в якій він пращається з Вождем від імени „Речіпосполитої Української“. Якщо Хмельницький перед смертю мів воювати з союзниками царя, а входити в союз

з державами, з якими цар воював, то ясно, що умова 1654 року не позбавила України характеру окремої держави. Але той самий Величко, згадавши про „пророцтво“ короля Степана Баторого, що з козаків буде колись окрема Річпосполита, стверджує, що ця Річпосполита існує, стверджує вже після Полтави. А в геть пізнішому „Розговорі Малоросії з Великоросією“ Україна звертається до Московщини з словами: „Не ти республікою володієш мною“.

Це все пояснюється тим, що для Українців згвалтовані переяславські статті і взагалі ідеальні „права“ були вищою реальністю, ніж фактичний стан поневолення. Фактичний стан вони сприймали як порушення права, яке права не нищить.

В XVIII ст. були дуже часті скарги козаків на дідичів, що намагалися їх закріпачити. Таке закріпачення не було легким завданням. Коли по скасуванні Січі декотрі запорожці опинилися в становищі кріпаків, то дідичі мусіли на ніч спускати їх звязаних до глибоких ям, щоб не повтікали.

Коли такого „підданого“ панські посіпаки шмагали нагаями, він, усе ж таки, почував себе козаком, людиною вільною. Так само Орлик виступав від імені „вільного народу Руського“ (*gens libera Rossiaca*) тоді, коли на Україні скаженіли Петрові кати.

*
**

Українці добре розуміли, що цим своїм юридиком, привязанням до своїх прав, вольностей і привілеїв, вони різняться від Москалів. „В московському народі панує неймовірне рабство й неволя: у них немає нічого власного — все є Боже та царське. Люди, на їх думку, створені на світі на те, щоб не мати в ньому нічого,

а тільки бути рабами. Самі достойники й бсяри московські титулюються звичайно рабами царськими“ (Іст. Русів, стор. 98). Свідомість своїх шляхетних прав давала Українцям почуття вищости над Москалями, людьми безправними, цебто гідними погорди холопами, мужиками. Цей момент зафарблює всі погляди Історика Русів на Москалів. Коли він описує московських вояків „у сірих зіпунах та личаних постолах, неголених і з бородами, цебто в усій мужичій образині“ (стор. 145), або характеризує релігійні вірування москалів як „самый бредь мужичій, истязаній и преній богословских нестоющій“ (стор. 235, пор. також стор. 99), то в його тоні відчуваємо типову погорду пана до хама.

*

**

Але українська гіпертрофія правосвідомости мала й негативні наслідки.

Я вже згадував про „два щаблі патріотизму. Гетьман Пилип Орлик 23. квітня 1734 р. писав до запорожців таке:

„Тепер цілий народ Український, братия ваша, сродники і єдиномісці ваші, жалосне і слезне на себе нарекають, же не послухавши зичливих і правдивих славної памяти небожчика гетьмана Мазепи пересторог, увірівши неприязненным і ошуканським московським упевненням, которіі в грамотах, царською рукою подписаних і стверджених, всюди на Україні, по всіх городах і по всіх церквах публичним читанем оголошали і, Бога самого на тоє в свідительство представляючи, Войсько Запорожское Городовое і Низовое і цілий народ упевняли, же права і вольности войскової нівчом, нікогда в вічніі часи не будуть з сторони їх — московської нарушені і зламані, але всі люде войскової і посполитіі в таких власне вольностях будуть жити, в яких передтим заста-

вали за дній життя славної пам'яті небожчика гетьмана Богдана Хмельницького“.

Орлик пригадує запорожцям:

„Обов'язалистися і обіщали всі, єдностайне і єдинодушно, не тільки життя, але й останньої крові каплини не жаловати для визволення тоєїж отчизни своєї от тяжкого і тиранського подданства московського, жадним обітницям їх не вірити і поти з ними війни не кончити, поки отчизна наша, зо всім народом військовим і посполитим не будеть до первобитних прав і вольностей привернена і от незносного ярма московського висвободжена“¹⁾.

Аргументація Орлика — юридична (недодержання умови і присяги Москалями). Як остаточну мету боротьби виставляє він повернення прав, Але юридичний характер українського патріотизму не був небезпечний в такій формі, в якій він виступав в ідеології Орлика.

Проте з якою злобою пише Історик Русів (стор. 218) про Орлика, який „універсалами своїми сіяв хващі“.

Чому?

Бо Орлик міг бути дуже неприємною фігурою для українських патріотів, „другого щабля“. Він дратував Москалів, загострював їх підозріливість до Українського Народу, ускладнював мирну, „адвокатську“ акцію оборони і відновлення прав.

Грав тут свою роллю страх перед московською перевагою, але грала ролю й наївна віра, що Москалів можна переконати в слушності і обгрунтованості українських домагань. Промова Полуботка буда для патріотів цього типу вершком українського активного патріотизму. Ціла

¹⁾ Филиць Орликъ и запорожцы, „Кіевская Старина“ за 1882 рік, квітень, стор. 111—112 і 108.

історія виборів депутатів до „Комісії об Уложеніі“, історія руху живого й гарячого — це приклад віри в можливість „висудити“ свої права, звертаючися, як до судді, до ...противної сторони. Ця віра вносила до української політичної думки багато небезпечних і шкідливих оман. А була наслідком перечуленої правосвідомости, фанатичної віри в силу права, хоч би й знівченого — в магічну силу порожньої скрині.

*
**

За висуненням на перший плян прапором „прав, вольностей і привілеїв“ міг бліднути образ усієї України і всього Українського Народу, як живого, суцільного організму.

Колись гетьман Орлик, договорюючися, перед виправом на Україну, з кримським ханом, умовлявся, що українські слободи на московській державній території мають бути прилучені до української державної території, а якщо це не вдасться, то їх мешканці будуть переселені на територію України. Умовлявся, щоб татари не кривдили слобожан-Українців і не вважали їх за ворогів, через те, що мешкають вони на території Московської держави¹⁾.

А пізніше повстала відома „відповідь малоросійських козаків слобожанам“.

„Що ж се? Яка там твар мемекає: ми, ми!
Ах, трясця ж його ма!.. — рівняються з людь-
[ми!

Не тільки ж бо з людьми, а навіть з козаками.
Ах племя гаспидське! Та ми ж вас нагаями!“

Автор відповіді глузує з претензій слобожан бути „теж Малоросіянами“ і повчає їх: „Не рівня вам козак, не рівня вам і Січ“.

¹⁾ „Puncta compendiosa cum Hano dominioque Crimen-si“, пункти IX—XI, „Переписка и др. бумаги“, стор. 45.

Козаки гетьманці вважали, що їх приналежність до гетьманського регіменту з його „правами і вольностями“ це велика честь, коштовний привілей. Уд привілейована група стає звичайно кастою, починає дивитися вороже на нових людей що хочуть також доступити чести-привілею.

Деякі особливості українського патріотизму XVIII ст. сприяли його виродженню в непатріотичний клясовий егоїзм.

*
**

Розглянемо конкретний зміст „прав, вольностей і привілеїв“.

В Історії Русів знаходимо термін „права і переваги, свободу націю значущія“ (стор. 138). З контексту виходить, що треба розуміти цей термін, як державну суверенність України.

На стор. 120 зустрічаємо термін „привілей національного уряду“ („преимуществ правительства національного“). Контекст: таким привілеєм було право гетьмана з старшиною і військом надавати заслуженим людям маєтності. Отже прерогативи своєї державної влади Українці трактували, як один із своїх привілеїв.

Таким самим „привілеєм“ або „вольністю“ було право обирати гетьмана; ціла самостійність України складалася з „прав, вольностей і привілеїв“.

Але привілеєм і вольністю було також право гнати горілку, не платити якогось податку, і т. і. Безліч дрібних прав: клясових, групових і особистих (право до якоїсь маєтності-хутірця і млинка). Всіх цих „прав“ боронено дуже часто купою, гуртом. Чи оборона клясових прав не мала нічого спільного з патріотизмом? Ні, не завжди.

*
**

Адже ж політична самостійність України була одночасно привілеєм козацької верстви. Коли розглянемо такі „Пункти о вигодностях малоросійського духовенства“ (складені для „комісії об Уложені“), то знайдемо між прозаїчними „вигодностями“ моменти глибоко патріотичні. Духовенство хотіло обирати митрополита „вільними голосами і радою з-поміж природних малоросіян“. Хотіло зберегти ввесь традиційний національний лад у церковному житті: „вольности, обыклья поведенія и права“. Хотіло мати школи й вільно друкувати книжки. А одночасно просило звільнення від стацій, податків, права набувати й передавати дітям нерухомості і т. д. Розрізнення між вольностями „патріотичними“ і „вузько-клясовими“ відчувалося, мабуть, дуже слабо.

Та це й не диво. Московський наступ на Україну ішов не тільки по лінії політичній, але також економічній та культурній. На всіх цих лініях Українці хотіли відгородитися своїми „правами і вольностями“.

Коли Синод забороняв друкувати книжки „особливим нариччям“, то це було порушення старого привілею Лаври, якій ще польські королі дозволили вільно друкувати книжки. Коли Малоросійська Колегія почала накладати на Українців важкі податки, то старшина козацька, „наблюдая цѣлость отечества“, як висловлюється козацький хроніст Симоновський¹⁾, вислала до Петербургу делегацію на чолі з Полуботком.

І Полуботок (за Історією Русів) казав цареві: „Чому це, ти, государю, ставиш себе вище ніж закон... привласнюеш до скарбниці наше власне

¹⁾ Краткое описание о козацкомъ малоросійскомъ народѣ, чрезъ Бунчуковаго Товарища Петра Симоновскаго, 1765 года. Чтенія въ имп. общ. исторіи і древн. № 2, Москва 1847, стор. 141.

майно!"... Оборона майна була також актом патріотичним, обороною „вольности“.

Все це треба брати до уваги, оцінюючи особливості давнього українського патріотизму. З численних і різнманітних привілеїв, з їх охорони складалася „цілість отчизни“. Але слабке розрізнення між справами ширшими, загально-національними й вузкими, груповими мало фатальні наслідки. Аджеж ці вузкі справи були, мов та власна сорочка, ближчі до тіла.

Петербург це використав, підсунувши козацькій старшині права російського дворянства, як еквівалент її колишньої ролі в політичному житті України.

*

**

По скасуванні козацької організації, українські патріоти почували себе так, як мусіла б почувати себе людина, яка ціле життя позивалася за дім — і побачила, що цей дім розвалився. Залишалися спогади, а що крім них?

Природним життєвим покликанням аристократії тих часів була служба державі. Коли зникла українська державність, то українське дворянство її оплакувало і... вірно служило цареві. Найщирші плачі лучилися з найвірнішою службою. Нові практичні шляхи для українського патріотизму відкрило українське народництво (служба не цареві, а народові).

Найновіша, пореволюційна доба принесла гостру реакцію проти цілого комплексу українського народництва. Українська думка робить раптовний закрут, переводить переоцінення історичних і політичних вартостей. Варто порівняти це бурхливе шумування з тим глибоким і радикальним ідеологічним переломом, що відбувався на Україні в першій половині XIX ст., по-

рівняти завмирання народництва з його народженням.

Ми бачили, як зовнішні удари по українській державності, її окроювання та ослаблення щербили українську національну свідомість, як занепад цієї державности викликав небезпечну ідеологічну кризу, завів до сліпого кута. Як виринали сумніви щодо самого факту дальшого існування Українського Народу, як український патріотизм губив на історичному роздоріжжі шляхи до українського мабутнього.

Не бачили ще цих шляхів урочисто зажурені патріоти похоронно-державницького типу. Не бачили, хоч починали вже ними ступати. Їх фільольогічні заінтересування дали початок українському етнографізму, а поглиблення цього етнографізму було ствердженням існування українського народу незалежно від його політичних невдач, було запереченням ворожої тези, „не било, не і бить не может“.

Смішно було б твердити, що Українці XVIII ст. не відчували своєї етнографічної і взагалі культурної окремішности від Москалів. Що не відчували цієї окремішности ті українські вояки, що їх, як оповідає Історик Русів, „вганяли московські старшини до сухот та гіпохондрії за самий їх діалект“. Раз-у-раз можна відчутти в історичних реляціях ту глибоку „зоологічну“ відразу, якою наповнював Українців кожний майже безпосередній контакт з Москалями. Але, відчуючи цю окремішність, українські патріоти донародницької доби не висували її на перший плян, не робили з неї основної, „прапорової“ національної вартости.

Такою вартістю були для них політичні права. І тому кінець цих прав сприйнято, як кінець усього, як „викреслення із списку народів“.

Чи могла в ті часи Україна змагати до реституції своїх політичних прав?

Не можна, розуміється, вірити на сліпо тим історикам народницької школи, які твердили, що Гетьманщина „сама розвалилася“, „пережилася“.

Урядові Катерини II не вдалося переконати українське населення, що політичні права України потрібні тільки старшині. Повернення давніших порядків „за статтями Хмельницького“ домагалися підчас виборів до „Комісії об Уложенії“ всі стани.

В перших десятиліттях XIX в. жалі за Гетьманщиною були ще живі, а невдоволення з російських порядків велике.

В 1817 році ось як описував Москаль, князь Долгорукій свої вражіння з подорожі по Україні¹⁾:

„Пращаючися з Україною, хочу закінчити оповідання про неї останньою заввагою. Як я помітив, придивляючися і прислухуючися, вона не тішиться щастям, не вважаючи на прихильність до неї природи. Політичне сонце не гріє її так, як небесне світило. Вона знесилена (изнурена), несе різні тягарі і вповні відчуває втрату часів своєї вольности. Нарікання глухі, але майже загальні“ („ропотъ всеобщій“).

Долгорукій дивується тим російським достойникам українського походження, що піднеслися в своїй кар'єрі до „перших ступнів престола“: Чому, мовляв, вони, невдячні, не заступляться за „країну, що їх вигодувала“ — забули за неї, чи що? Ми знаємо, що вони мали таки сентимент до України, оті Розумовські, Безбородьки, та Трощинські. Але мусіли сконстатувати не-

¹⁾ Путешествіе въ Кіевъ въ 1817 г., сочиненіе кн. Мих. Долгорукаго. Чтенія въ Моск. Обществѣ Ист. и Древностей Росс., 1870 рік, отд. II. стор. 191.

можливість „випрохання“ від російського уряду політичних пільг для України, а можливість боротьби з Росією, що вступала саме в добу найбільшої могутності, не вмещалася в їх головах. Адже ж приходили ті часи, коли Міцкевичеві здавалося, що фельдегер з царським указом міг би спокійно забрати до кібітки і вивезти до Сибіру кожного німецького короля.

Тому, не вважаючи на „глухе невдоволення“, що про нього багато таки збереглося свідочтв у споминах сучасників, не вважаючи на гіркі жалі за минулим, так мало приносить нам історія звісток про змагання до реституції Гетьманщини в поч. XIX в.

Розпливчасті сепаратистичні тенденції серед масонів та декабристів, тост за Українську Республіку на дворянському балі. Єдина добра нагода боротьби з Росією — 1812 рік минає без помітного відгуку. Метлинський тішився, що

„І козаків із могили в час той викликали,
Щоб уставали на поміч, Москву ратували...“

Взагалі, річ дуже характеристична, що про тогочасні політичні ферменти в Україні, про хвилю обурення, ненависти до Росії і Москалів довідуємося переважно з мемуарів, а особливо з вражінь подорожників чужинців. Не маємо натомість чітких літературних висловів цих ферментів, їх „катехизисів“. Чи не свідчить це, що для тогочасного емоціонального ферменту не було шляхів, в яких він міг би знайти практичний вихід? Серед таких обставин не могла скристалізуватися чітка й закінчена національна ідеологія. Коли треба було поставити практичну крапку над і, то ця крапка була запереченням попереднього тексту. Тогочасні українські письменники зєднували свій український патріотизм з цареславством. Метлинський сльозоточиву вірність пам'яті Геть-

манщини вмів сполучити з вигуками „є в нас віра, цар і мова“ цебто православіє, самодержавіє, народність). Корсун у своїм вірші з приводу по-зиви „Кобзаря“ дав багато доказів глибокого зро-зуміння п о л і т и ч н о ї трагедії України, доказів своєї широкій симпатії до її колишньої боротьби за державну самостійність. А в практичній площині той самий Корсун „ставив крапку“: Україна, мовляв, наша мати, а цар батько.

Мартос, той самий Мартос, що так високо ставив Мазепу, присвячував свою історію України цареві. Що ж, Українська Республіка була чудовою річю, але перейшла до країни спогадів, а в дійсності залишився тільки цар і його імперія! Так само цареві присвятив свою історію України Бантиш-Каменський. А була це історія написана українським патріотом-державником (в історичній площині). Бантиш-Каменський написав політичну історію держави-Гетьманщини, всі історичні постаті, всі історичні події розцінював з погляду її політичних інтересів, розширення й скріплення, або обмеження і ослаблення її політичних прав.

*
**

Стара українська суто-державницька національна свідомість ставала в умовинах першої половини XIX ст. практично-неплідною, ставила Україну перед примарою національної смерті.

Висунення на перший плян „мужицького“ ентографізму, замість панського політичного історизму, демократичного народництва, замість аристократичного державництва під знаком „прав і привілеїв“ було під той час єдиним порятунком для національної ідеї, єдиним можливим виходом з ідеологічного сліпого кута.

Відкривало широкі шляхи для культурної

творчості, шлях від вивчення життя мас до їх усвідомлення („просвітанство“), для всього того, що творило нові підстави майбутнього відродження державної ідеї. Дало практичний вихід національній енергії, нові можливості служити всім життям Україні.

*
**

Ось серед яких обставин народилося українське народництво, і ця його метрика витиснула свою печатку на його обличчі, на цілій його історії.

Від впливу могутнього „шоку“, що його викликало в українській думці падіння козацької державности, українське народництво не встерглося. Коди Костомарів писав про тривкість усіх продуктів культурної й політичної творчості московського народу і скороминучість усього, що витворював Український Нарід¹⁾, він повторював тільки „похоронний настрій“ Метлинського: колись, мовляв, знайде історик сліди української мови в літописах, здивується цим „рідним незнайомим“, пояснить їх недоглядом переписувачів і... виправить*).

Той самий Костомарів пояснював поразку українських політичних змагань вже не „жадністю сусідів“, як пояснювали її люди хронологічно і психологічно до цих змагань ближчі, а самим характером Українського Народу, до державного будівництва ніби-то нездібного. Куліш осуджував політичні змагання козащини в ім'я свого пієтизму до спокійної культурної праці. Лазаревський — в ім'я соціальної справедливості. Все це були різні дальші стадії, різні

¹⁾ Див. „Етнографічні писання Костомарова. Державне Видавництво України, 1936, стор. 102.

*) „Думки и пѣсни“, ст. 4.

індивідуальні спроби перетравлення р о з р и в у з давнішою державницькою ідеологією, перетравлення історично-зумовленої реакції на дух попередньої доби.

Так, скажуть мені, але ж у найстаршому Катехизисі Українського Народництва, в Книгах Биття Українського Народу стояли чорним по білому слова: „І Україна буде непідлеглою Річчю Посполитою“...

*
**

Це правда. Але справу української державности, що оберталася давніше в сфері реальній, земній, в сфері кривавій і повнокровній, в сфері мілітарної і політичної боротьби, цю справу Кирило-Методіївське братство вмістило в сфері майже небесній, тогосвітній, в сфері майбутнього Золотого Віку, майбутнього тисячолітнього царства, коли мечі будуть перекуті на рала, а лев ляже поруч із ягнятком.

Ця містична віра українського народництва ставала ще фантастичнішою, ще більш сектанською, коли намагалася скинути з себе одяг романтичного мрійництва, пророчих візій і привдягалася, не змінюючи своєї найглибшої догматичної суті, в зовнішні шати науковости.

Віра Драгоманова, що Українцям не доведеться, мабуть, (див. „Рай і поступ“) боротися за свої національні права, бо сусіди самі зречуться своєї переваги під впливом поступових ідей — ця віра була фантастичніша, ніж романтика „Книг Биття“.

Ще макабричніше виглядає ця віра у Грушевського в його страшній політичній сповіді перед українським громадянством¹⁾.

¹⁾ Мих. Грушевський. Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання. „Борітеся-поборете“. № 1. Відень. Вересень 1920 р.

Грушевський розумів навіть, що большевики „мусять коли хочуть бути послідовними, вести на Україні політику експлоатації, трактуючи її як кольонію“ (стор. 25). Це був факт, але по-над фактом стояла містична віра, і Грушевський обмірковував питання: „чи не годилось би... віддати й свої сили в службу російським комуністам, їх ділу творення світової соціалістичної революції, в котрій кінець-кінцем знайдуть своє розв'язання і справи малих народів, вже по-за питанням про державу і національність“ (стор. 2), цебто поза межами реального світу, в царстві справедливості „Книг Биття“.

Містичну віру в загальну перемогу ідеї справедливості, вільності, рівності і братерства народів донесла українська інтелігенція від часів Братства до днів революції і прийняла цю революцію, як прихід сподіваного Месії. Месія прийшов, але не такий, яким його уявляли рабіни народницької мудрости; меч приніс, а не солодкий братерський спокій. В українській думці викликало це новий „шок“, новий розрив з найглибшим, найсуттєвішим змістом духа попередньої доби.

*
**

Підсумки народницької історіософії підбив у часах пореволюційних есер Н. Григорієв у маловідомій нашому загалові розвідці „Українська державно-національна традиція“ („Народознавство“ — орган Українського Соціологічного Інституту в Празі, I—III, Прага 1931).

Всі апіоричні засновки світогляду Грушевського, як виразника духа своїх часів, засновки значно злагоджені в працях самого Грушевського його величезною ерудицією і звязаним з нею

часто дуже вірним відчуттям історичної дійсності, в розвідці Григорієва подані в загостреній, послідовній схемі. Через те дуже чітко зарисувалися в праці Григорієва і аж просять влегшеної аналізи всі темні провалля народницької схеми української історії. Саме тому ми й хотіли б довше зупинитися на цій розвідці.

„Русинську державу“, цебто княжу Русь — автор розглядає як чужу, бо до української національно-державної традиції вона, мовляв, не належить. Це познака неймовірного регресу історичної думки і національної свідомости. Адже ж давніші Українці не мали ніякого сумніву, що козаки запорозькі це ті самі козаки, які

„За Олега, росского монархи, пливали
В чолнах по мору і на Царград штурмовали.
Іх то продки з росским ся монархою крестили
Володимером і в вірі той статечне жили,
При которой і они так стоят статечне,
Же за ню умирати готові конечно“...

(Вірші на смерть Сагайдачного).

Це погляди Українців XVII ст. А на початку XIX ст. писав безіменний автор „Воплю Мазепи“:

„Нарід вільний, вибраний, що змушував колись тремтіти саму столицю Геленів, найпаче за часів славних князів Оскольда та Олега, що вирвався, врешті, сам, своєю силою, зпід влади Поляків, коли діяв славний гетьман Хмельницький, цей нарід обрав мене (Мазепу) на свого Володаря, вшанував гідністю захисника своєї вільности та гідністю вождя“ („Вопля Мазепи“ — Київская Старина за грудень 1884 р., стор. 693).

Це й нарід. А для Григорієва, виходить, чуже минуле цього народу, що, протягом багатьох віків, було предметом живої, щирої й незатьмареної ніякими сумнівами національної гордості Українців, предметом живої, органічної, а не ви-

поченої в ретортах соціологічних інститутів національно-державної традиції.

Яка ж приємна повинна бути історіософія Григорієва для Москалів! Вони ж бо, кермуючись вправним державницьким інстинктом, ніколи не вирікалися традицій етнічно чужого для них Києва і його князів, що, в заміну за рабське „бортничання“ на них північних племен, принесли їм з Києва до Суздаля бацилю великодержавности. Не переймаються Москалі тим, що Варяги були панамі їх предків Словян та Фінів. Для них Німкєня Катерина II, що вже дорослою жінкою вчилася московської мови, „матушка“, а для Григорієва і галицько-волинські королі чужі, бо, мовляв, в їх жилах були краплини варязької крові. Колись і на Україні панували інші погляди: ніхто не витикав Петрові Могилі його румунського походження: раділи, що значний чужоземець звязав свої амбіції з нашою справою. Козацька традиція „канонізувала“ Предславів Лянцкоронських і Криштофів Косінських. Кожний нарід, якщо доходить до справжнього життєвого розгону, втягає, всотує й привязує до себе та пориває великістю своїх життєвих завдань багато чужорідних елементів, часто дуже вартісних. Адже ж неспокійний авантурницький дух, що жене їх з батьківщини на чужину, це найчастіше вияв надміру життєвої енергії, туги за ширшим життєвим розмахом.

Можна сказати навіть більше: „магнітність“ якогось народу для чужинців це свого роду термометр його життєвого розгону. Чи ж можна уявити собі Російську імперію, що й досі щасливо існує (з відданим їй інтересам „вождем“ - Грузином на чолі) і російську культуру без тих немоскалів, що „самоотвержено“ працювали для московської державности та культури. А чим була б Польща

без спольщених Українців, Білорусинів, Литовців (мабуть кожний другий шляхтич походить з цих народів), Німців (міщанство — купці), цілу ягайлонську добу треба було б викреслити з її історії за рецептою такого Григорієва, а владу Мадяра Баторого трактувати, як „чужинецьке ярмо“, „чуже польській традиції“. Далі побачимо, до яких фатальних і абсурдних висновків доводять Григорієва комплекс тісної народницької рідности. Цей комплекс зродився не тоді, коли Серби й Греки служили в козацькому війську й вчилися в Могилянській академії, не тоді коли Німець Кенігсек накладав головою, боронячи від Москалів мазепиної столиці, а тоді, коли життєвий розгін нашого національного життя зводився до щорічного регулярного святкування пам'яті Шевченка — з панахидою, інтелігентським рефератом і хором у вишиваних сорочках. Коли ослаблення пульсу національного життя довело до неімовірного звуження, зниження й банального сплюснення ідеалів і критеріїв в історичній перспективі, в культурній творчості і в політичних змаганнях.

*
**

Відштовхуючи ногою княжі традиції, Григорієв твердить, що в княжій добі поруч із „чужою“ „русинською“ державністю на українських землях існувала також своя, рідна „південно-українська державність“. Її репрезентували „держава Берладь“, „держава Бродників“, „Болохівська земля“, то що. „Держави“ волоцюг, чабанів, мандрівних „уходників“, „держави“ з шатрами й куренями, замість валів і мурів, „держави“, що не залишили по собі сліду в історії, крім кількох літописних згадок, що над ними чимало таки попомучилися історики. Звичайно, на їх традиціях можна було б будувати Гуляйпільські республіки,

а не Українську Народню, як хоче Григоріїв. Занадто бо величезна й важка махіна У. Н. Р., занадто могутні тарани вдарили в неї і вдарятимуть зсередини і ззовні. Тому потребує УНР міцнішого психічного цементу ніж Гуляйпільля, чи навіть яка-небудь Естонія.

Чому ж так припали до вподоби Григорієвої очеретяні „держави“, берладські Гуляйпільля? Тому, бачте, що дихали вони революційно-демократичним духом, не корилися князям, боронили своєї „громадської самоуправи“.

„Навіть у XIII ст. — пише п. Григоріїв — „бродники“ допомагали татарам супроти русинських князів, а „болохівці“ краще згоджувалися визнати владу татарську, аніж владу... Данила Галицького“. Це на стор. 86-тій. А на наступній сторінці знаходимо цілком „льоґічний“ висновок з цих фактів:

„Ото ж степові держави і державки фактично ставали огнищами захисту корінного слов'яно-українського населення від чужинецьких навал“. Чому б не сказати просто, що від галицької „чужинецької навали“ обороняли Українців Татари?

*

**

Дальша порція абсурдів подана під заголовком „Відродження української державности на півночі України“ (від стор. 92).

Познакою відродження була боротьба в Галичині між князями й боярством. Григоріїв приписує цій боротьбі етнічний характер: з одного, мовляв, боку, „князі-находники“, з другого — „місцеве племінне боярство“.

Успіхів „відродження“ занотує Григоріїв чимало. Між ними фігурують такі:

Мстислав Удатний мусів під натиском „автономістів“ передати Галичину Андрієві II Угор-

ському. Розуміння „автономізму“ у Григорієва чудернацьке: хочеться спитати його: чи Угри також були оборонцями українського автономізму, свободи України від української державної влади? Оборонцями на зразок Леніна й Антонова-Овсєєнка, які так само захищали український нарід від буржуазної Центральної Ради, як Угри від українських князів?

Бо ж дальші успіхи „відродження“ — це, на думку Григорієва, боротьба з Данилом Романовичем і перехід Галичини „під проводом автономістів“ під руку угорських королів: Андрія й Белі.

„Боярські коромоли не вщухали, — радіє Григорієв — а в час татарської навали ціла низка подільських земель зріклася Данила і перейшла під татарську руку, створивши „улус подільський“ з власною місцевою самоуправою, під проводом виборних отаманів“.

„Все це докази фактичного впливу на державні справи місцевих сил“ — пояснює Григорієв.

Такий був зміст української історії в освітленні Соціологічного Інституту. Цей інститут створив „відомий“ М. Шаповал для скристалізування і обґрунтування світогляду табору есерів, який, маючи більшість в Українській Центральній Раді, мав вирішний вплив на молоде державне життя. На еміграції цей табор, виходячи з своєї тези вищости „громадської, товариської“ (від цих термінів аж рябіє розвідка Григорієва) самоуправної організації над авторитативно-державною, щосили поборював авторитет легального державного уряду У. Н. Р., протиставляючи йому „Громадський Комітет“. Тому майбутній історик української політичної думки не трактуватиме божевільної „історіософії“ Григорієва, як

невинної забави графомана. Розглядатиме її, як важливий симптом, як пояснення того, що сталося.

Здійснився ідеал: український улус з виборними отаманами, чи пак ревкомами, але під владою червоного Хана, в рамках його імперії — ССРСР-у.

Нехай читачеві не видається гумористичним це порівняння: анальоґію між „татарськими людьми“ XIII ст. і „збольшевиченими Українцями“ XX ст. перевів дуже поважно, серед обставин не гумористичних а трагічних, проф. М. Грушевський (стаття в „Борітеся — поборете“, Відень 1920 р.), розцінюючи в світлі нового досвіду свою працю, що нею розпочав колись „Записки Наукового Товариства ім. Шевченка („Громадський рух на Україні в половині XIII в.“).

Чому Грушевський обдарував своїми симпатіями „татарських людей“, а не короля Данила, одного з найбільших будівничих української державности?

„Я був вихований — пояснював він у 1920 р. — в строгих традиціях радикального українського народництва, яке вело свою ідеолоґію від кирило-методіївських братчиків“.

„Антоновичеві (Володимирові) стаття („Громадський Рух“) подобалася: він був перейнятий принципіальними симпатіями до всякої опозиції (sic!) і активної боротьби з засиллям держави: її централізмом, бюрократизмом, мілітаризмом“(!).

„Я їхав разом з вами, панове. одним потягом, але я вийшов з нього на станції Самостійність“ — сказав Ю. Пілсудський своїм партійним товаришам.

З потягу українського народницького анархізму вийшов (узявшись до реалізації українського мілітаризму) Головний Отаман Симон Пе-

тлюра, але вже не міг стримати цього потягу в його розгоні — з кручі до темної прірви.

Занадто ж бо міцний психічний фундамент для створення „улусу“ побудували українські народники з їх відразу до державної ідеї та засобів її реалізації. Передумовою цієї реалізації була фундаментальна перебудова української національної свідомости, її поворот до духу старих, переднародницьких джерел.

Порівняння з цими джерелами дає нам змогу ствердити фальшивість реконструкції української історичної традиції в праці Григорієва. Григорієв присвятив чимало роботи, щоб схарактеризувати в чому, в яких рисах виявлялася українська національно-державна традиція. Він добачає (стор. 122) такі її основні „властивості“: 1) державно-політична і соціально-економічна рівність усього населення, 2) громадське, товаришське володіння землею і 3) розвиток національної культури.

Не будемо розводитися над тим, що стара українська культура розцвітала не стільки в степових і очеретяних „державках“, які найбільше відповідали цим трьом ідеальним критеріям, а деінде.

Є річ важніша: немає у Григорієва належного розуміння того, що є для кожної національно-державної традиції найсуттєвіше. Варто порівняти його історичну концепцію з двома старими катехизисами нашої національно-державної традиції: Історією Русів і Виводом Прав України Орлика. Для Історика Русів національна традиція полягала в тому, що його нарід — це залежний від самого себе, самодержавний, вільний нарід. Для Гетьмана Пилипа Орлика суттю цієї традиції була: *souveraineté de l'Ukraine*.

*
**

Живемо тепер під знаком реакції до найближчого свого минулого, під знаком повороту до дальших у часі, але ближчих нам змістом традицій. Граф Орлик, що говорить про Україну в версайському салоні — це наш герой, він займає нашу увагу більше ніж герой нашої літератури XIX в. — селянин у полатаній свитці, або впертий сільський учитель, діяч-просвітянець. Витончені історіософічні схеми цікавлять нас більше, ніж побут сільського люду, проблеми націоналізму і державности — більше ніж проблеми соціальні.

Це є реакція, з погляду історичного — так само неминуча, як неминучою реакцією було в своєму часі народження українського народництва. Реакція нормальна й по суті, здорова. Не слід, проте, піддаватися їй сліпо і механічно.

Кожна реакція має тенденцію ставати протилежністю попереднього стану, замість бути тільки його корективою.

Українська культура не може вже повернути назад і замкнутися в тісних межах „народнього життя“. Це суперечило б аспіраціям Українського Народу жити повним культурним життям і виявляти себе в усіх ділянках, не виключаючи й ділянок дуже аристократичних, що існують тільки для небагатьох вибранців. Українська історична наука не буде вже так пристрасно, як колись, виловлювати в минулому передусім вияви етнографізму та „демократизму“, „народньої мови“ і „народолюбства“ в історії літератури, а „народніх, громадських рухів“ в історії політичній. Буде виловлювати в цьому минулому те, чим живе сучасне покоління: змагання до політичної й мілітарної сили, до скріплення державної організації, до утворення всесторонньої культури. Українські політики не бу-

дуть вже дбати за те, щоб „іти за всяку ціну з народом“, або плентатись у його хвості.

Але це не значить, що за проблемами історії цілком щезають проблеми етнографії, за проблемами національно-державними — проблеми соціальні, за проблемами еліти — проблеми мас.

Мусимо відкинути етнографізм у культурі в його народницькій банальній, розливно-сумній, по-жіночому плачливій формі. Коли проф. Б. Лепкий на одному з недавніх своїх відчитів деклямував, як то бідний сиротина:

„Зажурився й похилився,
а люди думали, що він упився“.

і твердив, що в цих словах найкраще виявився дух справжньої, національної української поезії, він мусів відчуті настрої протесту і обурення в мовчанці аудиторії.

Але це не заважає нам шукати в глибших переживаннях мас, в їх культурній творчості, джерел національної культури тривких, міцних, історично-вистоялих, глибоко-стильових, а передусім мужніх. Досить порівняти творчість Юрія Яновського або „Волинь“ Самчука з творами народників, щоб переконатися, що наше покоління починає сприймати етнографізм і життя народні мас по-новому. Нема в цих нових творах ані сліду колишніх пасивних зідхань, гірких нарікань і своєрідного штундистського моралізаторства на тему „чистого серця“ поневоленої й замученої людини.

Сумерк культу маси, політичного народопоклонства не виключає цілого ряду проблем, звязаних з питанням: як вести за собою маси. Не слід забувати, що здійснення нашого державного ідеалу може бути досягнене тільки масовим чином, участю мас у боротьбі. Тому спускання

з ока мас, їх переживань, їх психіки, їх інтересів, їх прихованих пристрастей було б непростимою помилкою. Такою самою помилкою було б нехтування класовими соціальними інтересами українського селянства — бо це інтереси українські — національні.

Від належної синтези й пов'язання питань етнографізму і історизму в культурі, питань соціальних і національних, маси і еліти, народництва й державництва в політиці залежатиме успіх нашої справи. Стережимось перед помилками кожної реакції, перед однобічністю, перед відкиданням того найціннішого, що було в духовості попередньої доби. Бо інакше матимемо тільки метушливий рух з одного боку в другий, а не творчий та переможний рух уперед.

ПРИМІТКИ.

До стор. 14.

Та легка відраза до назви „Малороссія“, що бренть у словах Срезневського виступає в формі вже скристалізованої та рішучій в листі члена Київської Старої Громади Ол. Лоначевського до М. Драгоманова з 1875 або 1876 р. (оригінал листа, разом з цілим архівом Драгоманова, зберігається в Українському Науковому Інституті в Варшаві).

„Як що, балакаючи хтось по українськи да скаже мені „Малоросія“, то мені видається, що він мене лає... Не лайте ж мене!“ — благав Лоначевський Драгоманова, намовляючи його покинути назву „Малоросія“. „Це прізвище видається мені такою гидкою плямою на наших тілі, що я готов з шкурою здерти її з себе“.

Лоначевський впевняв, і не маємо причин йому не вірити, що „його слово — слово громадське“ і радив Драгоманову „не дрочити народніх інстинктів“.

В обороні назви „Україна“ Лоначевський висунув цілу низку мотивів:

1. Назва „Малоросія“ сприяє русифікаційним тенденціям. „Як що од Мало- і од Велико-россії одкинути перші половини, то вийде „Єдина нераздельная Россія“. Чи ж цього Ви хочете?... Пора кинути Малоросію, нехай нас звать так одні обрусітелі“.

2. Назва „Україна“ народня, а „Малоросія“ канцелярська.

„Щоб затвердити свою нещасливу вигадку, Ви приточили всяких там актів. І що нам за діло до тих актів, до тих канцелярій. Нехай собі пишуть що хтять — люде зроду не стануть називати себе малими, бо це соромно! Вони хоч кришку чували про Шевченкове прозвище своєї землі, а про канцелярське й не чули“.

3. „Україна“ це „назва серця“.

„Кожному солодша Україна, ніж „Малоросія“, і у вас, де тільки заговорить серце „Україна“ й виявиться. Навіть Гоголь це чувствував: „Знаете лі ви українскую ночь?“ — казав він тоді, як серце його палало любовю до рідної сторони“.

Назва „Україна“ „щира“, її освятив Шевченко. „Чи вже ж таки політиці (а він для політики назвав себе малим) Хмельницького дає більше ваги аніж щирості Шевченка?“ запитував Лоначевський Драгоманова.

В сформуванні слушного, в засаді, становище Лоначевського є багато цікавих моментів, типових для народницької ментальності: вивищування „громадськості“ та „народніх інстинктів“ над „політикою“, антидержавництво і антиісторизм (погорда до історичних актів — пам'яток державного життя, „Малоросія“ для Лоначевського назва „царська й гетьманська“ — без емоційного протиставлення між цими двома прикметниками) А нарешті — сантиментальність: оце серце назовні, що прикро вражає (навіть іноді при читанні Шевченка) новочасного Українця, якому ближчий є часто давніший, донародницький, мужньо-стриманий стиль.

До стор. 46.

Історик Русів, описуючи дуже докладно події української історії XVIII. в., не згадує про гайдамацькі рухи (хоч у них брали деяку участь і січовики). Не цікавилися історією цих рухів і інші українські (козацькі) хроністи та історики XVIII і поч. XIX ст. (до народження етнографічно-народницької школи української історії).

Зате, навпаки, козацька Україна не переставала бути предметом симпатій і свого роду культу з боку тих Українців, що політично до неї не належали. Ось що писав про галичан сто літ тому Платон Лукашевич (див. „Малоросійскія і червонорусскія думи и пѣсни“, Спб. 1836, стор. 103—104):

„Україна це — обіцяна земля для їх (галичан) серця, туди біжать їх помисли та думки. Як дбайливо розпитує галичанин заїжджого з Росії гостя про долю своїх братів-Українців! Він охоче поділиться з ним своєю вбогою вечерею, щоб довідатися що-небудь нове про українських козаків. Хто ж повірив би, що галицький пастух знає більше дум про героїв України, ніж сивий малоросійський козак. Він (галичанин) пишається з подвигів Малоросіян, як із своїх власних. Він радіє з їх щастя та успіхів і тужить у чудових своїх піснях „о пригоді козацькій“. Прочитайте уважливо галицькі пісні — в них, якщо молодий Червонорусець хоче сподобатися своїм красуням, то каже, що він козак з України і козак „з роду“, в одній пісні мати описує своїй доньці багатства України та її козаків, у другій дівчина побивається за її любим „козаченьком“, у третій жінка лякає свого чоловіка, що його покине та піде „на Україну з дітьми на свободу“.

Що Лукашевич не вельми переборщив у своїй характеристиці, про те свідчить і зміст старших збірок галицьких пісень (напр. Вацлава з Олеска) і свідоцтво Якова Головацького, що за часів його молодости галичани шанували козацькі пісні і козацьке наріччя, як „ліпше, благородніше“. Галичани мусіли відчувати, що на Козацькій Україні відбувається історія їх народу, в той час, коли їх самих доля засуджувала на неісторичне, етнографічне животіння.

А помічати, як ця „висвободжена“ (отже й „благородна“ — лицарська) Україна втрачає своє „благородство“ наслідком московської політики, галичанам, придушеним тягарем українсько-польських відносин, було тяжко й в давніших часах і в — свіжій пам'яті — новіших.

До стор. 50.

Ворожнеча, що впливала з російсько-польської боротьби за володіння Україною, не виключала солідарности в поглядах на Україну, як одиницю несамостійну.

Російський історик Г. Карпов у своїй праці „Критический обзоръ разработки главныхъ русскихъ источниковъ до исторіи Малороссіи относящихся“ (Москва 1870) писав про Хмельниччину:

„Провінція (Україна) збунтувалася проти Держави (Польщі) — частина повстала проти цілости“ (стор. 1).

А про умову 1654 р.:

„Таким чином колишня провінція (Україна) — частина цілости (Польщі) знов увійшла в зв'язок із цілістю самостійною (Московщиною)“ (стор. 2).

Несамостійність України, неминучість її приналежності до „цілости самостійної“, однаково котрої — польської чи московської, виступає в цих міркуваннях, як аксіома, що не вимагає доказів.

В „Історії Русів“ Карпов зустрів традиційний козацький погляд на Україну, як політичну одиницю з **природи своєї самостійну** („вільний нарід“), що вступала в добровільний та рівнорядний союз з іншими політичними одиницями. Цей погляд так обурило Карпова, що він схарактеризував Історика Русів, як „людину неталановиту, цілком не ліберальну (!), але дуже озлоблену“ (стор. 45).

До стор. 62.

„Хмельницький, памятаючи, що підданство Туреччині він зробив номінальним і фактично, і юридично, також у даному випадкові (у відношенні до царя), цілком не звертаючи уваги на те, що порушував договір (з ца-

рем), але не зриваючи юридичного зв'язку, фактично залишався таким самим **незалежним володарем** (независимъ государемъ) Малоросії, яким був давніше“ (И. Б. Розенфельдъ. Присоединение Малороссии къ Россіи. Историческо-юридическій очеркъ. Петроградъ 1915)

Так характеризував державно-політичне становище України по 1654 р. російський дослідник, що вже в часі Великої війни дав спробу підсумування цікавих і різноманітних поглядів на це питання російських правників та істориків.

До стор. 68.

При читанні „Вільного Народу“ треба ввесь час пам'ятати, що накреслена в ньому схема розвитку української національної свідомости не охоплює Галичини. Бо Галичина й після 1648 р. залишилася тим, чим була велика Україна до Хмельницького — не державною нацією, а нацією — обрядом. „Головою народу“ був для неї не гетьман, а митрополит, репрезентувало націю не козацтво, а духовенство. Змаганням за збереження гетьманської влади, за реституцію статей Хмельницького відповідали змагання за відновлення прав львівської капітули, за „чи-сто-ту обряду“ тощо. Таким політичним трактатом, як „Разговор Малоросіи з Великоросією“ або „Історія Русів“ відповідали записки пралата Бродовича про пониження уніятського духовенства. Таким істориком, як державний патріот Гетьманщини — Бантиш-Каменський відповідали клерикали Зубрицький та Петрушевич. Не диво, що й народництво українське знайшло в Галичині інший ґрунт та розвивалося в лещо інших формах. Не переживши відродження державности та занепаду її вдруге, Галичина не зазнала й відірвання від княжих традицій та антидержавницької реакції, слабше переживає й перехід від народництва до буйного ренесансу державницького духа. В формах культурного та політичного життя Галичина часто „пасе задніх“ у порівнянні з Великою Україною, диву провінціальною вузькоглядністю та анахроністичними пережитками, її еволюція повільніша, лінія цієї еволюції простіша.

До стор. 73.

Можу покликатися на дуже влучну характеристику Кулішевих поглядів, що належить найглибшому знавцеві його життя та творчости:

„Народництво Кулішеве витворене під впливом **ліквідаторських** настроїв, воно є культурництво, в якому па

нує ідея **деструкції держави**" (В. Петров. Пантелімон Куліш у п'ядесяті роки, том I, у Києві 1929, стор. 291).

На потвердження цієї тези Петров аналізує думку Куліша, що занепад польської та української державности був **позитивним** моментом в історії польського та українського народів, початком їх **справжнього життя**.

„Кінець їх (Польщі та України) окремого, хоч давно вже несаможитнього, політичного життя наприкінці XVIII ст. був добою занепаду як польської, так і української народности. Але, коли згасла, здавалося, остання іскра польського патріотизму та українського козацького духа, тоді в обох націях почали виявлятися позначки життя, **могутнішого та певнішого, ніж політичне існування**, яке підпорядковується часто чеснотам та моральним хибам **одної особи**, позначки своєманітного духового життя. Польська народність виявила себе в багатій та енергійній літературі, яка виразніше за всіх Радивилів, Потоцьких, Вишневецьких показала світові, що таке Поляки. Щодо Українців, то в них також, після скасування останніх решток стародавнього окремого політичного ладу, зявилися спроби вислову своєї народности перед судом сучасного та майбутнього людства. Ми говоримо про початки українського письменства"... (стаття Куліша про Котляревського в „Основи“ за 1861 р., кн. I). Куліш обезвартнював ті політичні змагання, в яких **одиниці** могли накидати свою волю народів. Бо ж народники, обертаючи природу історичного процесу комить головою, цинили тільки ту творчість та ті змагання, які йшли **знизу**, від мас. Обезвартнював Куліш державно-політичні вартості, що їх козацька Україна вивисувала понад усе. Чи ж не доказ це є **розриву** з ідеалами предків, сліпої реакції проти цих ідеалів?

Розрив був остільки глибокий, що, піддавши народницькі ідеали критиці і дійшовши до зрозуміння справжньої ваги державности, Куліш не зумів вже поєднати органічно своє державництво з своїм українством. Не зумів повернутися до предківської традиції: замість зобитися **українським** державником, почав звеличувати державність польську та московську, став чужим українському світові...

До стор. 75.

Щоб довести, що концепції Григорієва не оригінальні та мають глибоке коріння в ідеології українського народництва, наведу характеристичний фрагмент з цитованого вже листа Лоначевського до Драгоманова:

„Товариська душа волі й братерства виявилась на Україні й широко розійшлась між людом, которому гнітители-князі дали прозвище руських. Українська душа проспівала славу лицарства українського, і всі рвались з під руської кормиги і йшли добувати волі, а разом переставали бути руськими, робились Українцями. Гніт панства посунувся на Московщину, а у нас залишилися Українці. Московщина стала Росією, Русь стала Україною!.. Чудо сталося: цілий край прийняв прозвище тої України, де зявилася думка волі“... „Це не мої одного думки“ --- каже Лоначевський. Ріжниця між Лоначевським і Григорієвим є, але більше вербальна, ніж дійсна: Григоріїв добачає в різних „татарських людях“ і „вільних берладських громадах“ резервати справжньої української державности, а Лоначевський виступав проти назви „Малоросія“ м. ін. тому, що вона муляє своєю „государственностю“, ставився вороже до державности взагалі. Розуміється, річ не в термінах та назвах.

До стор. 85.

Як приклад важливости повязання культурних та політичних моментів, що виступали перед тим окремо, можемо вказати на виняткову ролю в історії українського відродження кирило-методіївців. Вони, як досить слушно вказав О. Гермайзе в статті „Рух декабристів і українство“ („Україна“ за 1925 р., кн. 6), „зуміли поєднати політичний лібералізм, виявлений в революційних поривах, з твердим і добре продуманим українством“. Прийшли на зміну давнішому типові діячів українського літературного відродження, по-своєму патріотичних, привязаних до всього українського, але „слабо фарбованому в політичний колір“. І на зміну „рухові активно-політичному“, „навіть героїчно-революційному“, але слабо окрашеному в національний колір, рухові, що виявився в повстанні Чернігівського полку. Гермайзе довів, що для українців-декабристів українство було „патрiярхальною, вже пережитою заскорузлістю та й годі“. Як далеко випередив Шевченко і цареславних Квітку та Метлинського, і Українців-декабристів своїм повязанням українства з революційністю!

В XIX ст. інші народи ліпше від нас уміли вязати руські сили духа часу з завданнями своїх народів (польські повстанці лівого крила, італійські революціонери, що так добре поєднали демократичні гасла французької революції із старим гаслом папи Юлія „fuori i barbari!“).

